
Inhoud

Van de redactie	3
Bijbelse namen	5
<i>Herkomst van de ingeburgerde schrijfwijzen</i>	
Henk Heikens	
Het belangrijkste gebod	15
<i>Overwegingen bij Marcus 12:28-34</i>	
Matthijs J. de Jong	
<i>Uitgelezen: bijbeluitgaven in de NBG-bibliotheek (4)</i>	25
Leuvense bijbel	
Anne Jaap van den Berg en Boukje Thijs	
Eindelijk: Tanach	34
<i>Meer dan een tweetalige uitgave</i>	
Peter Booij	
Aramees in De Nieuwe Bijbelvertaling	42
Harry Sysling	
<i>De NBV vergeleken met vroegere vertalingen (13)</i>	50
Wat stond er eigenlijk?	
<i>Over de flora in de Bijbel</i>	
Jaap van Dorp	
Kort Nieuws	55

Van de redactie

De spelling van bijbelse namen roept bij het maken van bijbelvertalingen altijd vragen op. In zijn bijdrage ‘Bijbelse namen’ gaat de neerlandicus Henk Heikens nader in op deze problematiek. Hij schetst welke sporen de Septuagint, de Vulgaat, en in het bijzonder de vertaling van Luther hebben nagelaten. Ook schetst hij in hoeverre er in bijbelvertalingen omgegaan is met woorden – in dit geval dus met namen – uit talen in een ander schrift, zoals het Hebreeuws en het Grieks.

In vertalingen ziet men vaak dat dezelfde woorden op verschillende wijze weergegeven worden. Zo beschrijft Matthijs de Jong in ‘Het belangrijkste gebod’ de verschillen tussen de vertaling in Marcus 12:28-31 en de paralleltekst in Matteüs 22: 34-40. Hij brengt naar voren dat de woorden *prôtos* en *deuteros* in de betreffende tekst in Marcus een rangorde aanduiden. Het verdient de voorkeur deze woorden te vertalen als ‘belangrijkste’ en ‘op een na belangrijkste’, zoals in *De Nieuwe Bijbelvertaling* (NBV). In de passage in Matteüs duiden de woorden geen rangorde, maar een volgorde aan. Het verschil tussen beide is dat in de tekst in Matteüs het tweede gebod gelijkgesteld is aan het eerste gebod, en het dus daaraan niet ondergeschikt is zoals bij Marcus. De auteur concludeert dat de variaties in de NBV tussen beide tekstgedeelten recht doen aan de context.

In de rubriek *Uitgelezen* wordt deze maal aandacht geschonken aan de eerste door de Rooms-Katholieke Kerk geautoriseerde vertaling in het Nederlands: de Leuvense bijbel uit 1548. Deze bijbel is door Nicholas van Winghe uit de Vulgaat vertaald. Na een schets over de achtergrond van deze vertaling wordt in de bijdrage nader ingegaan op de verschillen tussen de eerste editie van 1548, de revisie van 1553, en de uiteindelijke revisie van 1599. In zijn voorwoord geeft Van Winghe aan dat zijn vertaling gesteld is in het Brabants zoals dat in Leuven, zijn geboorteplaats, gebedigd werd. In latere edities wordt juist op dit taalgebruik gereageerd.

In april van dit jaar verschijnt *Tanach*, een tweetalige uitgave van Tora, Profeten en Geschriften, die geschikt is voor gebruik in de synagoge en persoonlijke studie. In oktober 2006 werd aan de koningin een presentatiemodel aangeboden; daarna is er nog bijna een half jaar nodig geweest om de uitgave persklaar te maken. In een bijdrage van Peter Booij wordt toegelicht waarom het proces zo lang duurde en waarom deze uitgave anders is dan alle andere NBV-edities van het ‘Oude Testament’.

Harry Sysling licht een aantal Aramese woorden en uitdrukkingen in het Nieuwe Testament toe. Zij zijn in getranscribeerde vorm in bijbelvertalingen opgenomen. Het gaat om woorden zoals *maranata*, *rabboeni* en *Eli, Eli, lema sabachtani*. Wat betekenen ze? Sprak Jezus Aramees? In de rubriek *Wat stond er eigenlijk?* bespreekt Jaap van Dorp de vertaling van twee namen van bomen in Jesaja 41:19. Volgens *De Nieuwe Bijbelvertaling* gaat het om een olijf en een kamperfoelie. De vraag is of die weergave in beide gevallen niet onnodig misverstand oproept.

Tot slot vragen wij uw aandacht voor de jaarlijks bijgevoegde acceptgiro. U bent gewend *Met Andere Woorden* gratis thuisgestuurd te krijgen. Dit willen wij graag continueren, maar om de kosten enigszins te dekken geven wij u ook dit jaar de mogelijkheid daarin bij te dragen. Bij voorbaat danken wij de giftgevers hartelijk.

Bijbelse namen

Herkomst van de ingeburgerde schrijfwijzen

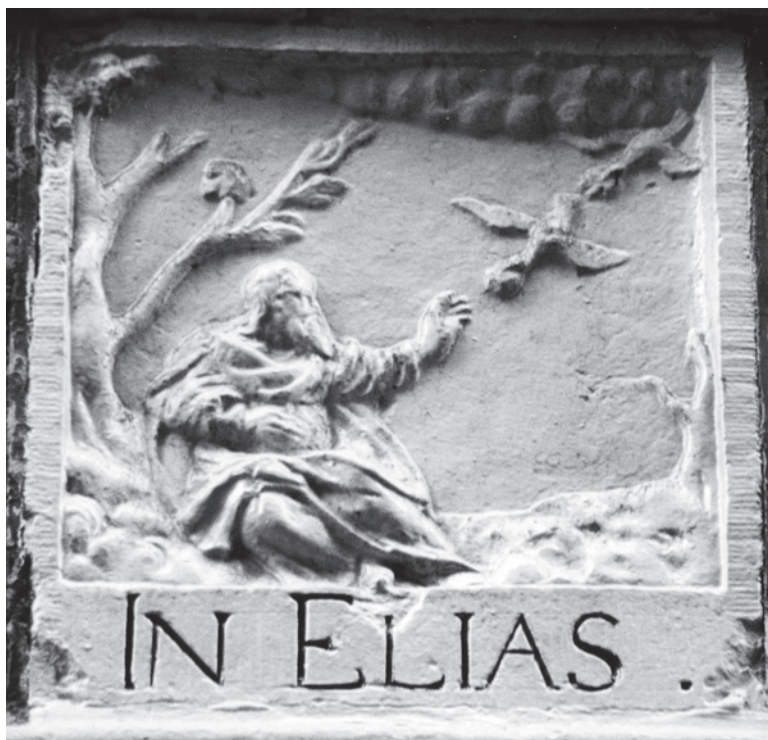
Henk Heikens

Op 19 april wordt de Tanachuitgave van De Nieuwe Bijbelvertaling (NBV) gepresenteerd. Daarin is de NBV-tekst, afgezien van wat kleinere wijzigingen, in één opzicht aangepast: de schrijfwijze van de namen sluit meer aan bij de Hebreeuwse grondtekst, die er in de uitgave naast staat.¹ Nu worden namen gewoonlijk rechtstreeks in vertalingen overgenomen. Zo heet de president van Amerika in onze kranten noch *Struik* (vertaald), noch *Boesj* (vernederlandst), maar *Bush*. Vandaar de vraag waardoor de ingeburgerde schrijfwijze van onze bijbelse namen van het Hebreeuws verwijderd is geraakt. Deze bijdrage schetst de grote lijnen van het verhaal dat daarover te vertellen valt.

Er is zeker niet alleen in Nederland afstand ontstaan. Zo nam een groep Deense wetenschappers in 1998 het initiatief tot een *Ny Bibeloversaettelse*, waarin onder meer de schrijfwijze van de namen wordt aangepast:

In numerous occasions the translation will contain a representation of proper names in the Hebrew text that differs from the absolute majority of traditional, clerical translations. As opposed to these, which to a larger or smaller extent follow the transcription of the ancient Greek and Latin translations, the Hebrew proper names will persistently be reproduced as close to the original sound as is possible within the Danish alphabet.²

Ons Nederlandse taalgebied kent dezelfde discrepantie. Ook daarin zijn de ingeburgerde schrijfwijzen vooral bepaald door eerst het Grieks van de Septuagint en vervolgens het Latijn van de Vulgaat. In de derde plaats heeft de Luthervertaling sporen nagelaten. Bovendien speelt een rol dat verschillend wordt omgegaan met woorden uit talen met een ander schrift, zoals het Hebreeuws en Grieks. Hierna komen eerst de drie genoemde

Het Hebreeuwse *Elia* (betekenis: 'mijn god is de Heer') heeft in de Septuagint de vorm *Elias* gekregen, die via de Vulgaat in de algemene cultuur is opgenomen. Gevelsteen in Amsterdam, Dirk van Hasseltsteeg 51.

Foto: H. Heikens

vertalingen aan de orde en daarna de laatstgenoemde kwestie. Een concrete illustratie bij de ingeburgerde namen zorgt voor de afsluiting.

Septuagint

De eerste vertaling die invloed uitoefende, is de Septuagint. Dit is de vertaling die omstreeks 250-100 v.Chr. werd gemaakt van de Hebreeuwse bijbel (het ‘Oude Testament’) in het Grieks, de algemene cultuurtaal van die tijd.

Er bestaan essentiële verschillen tussen het Grieks, dat een Indo-Europese taal is, en het Hebreeuws, dat tot de Semitische talen hoort. Daardoor ondergingen de namen veranderingen. Zo heeft het Grieks geen equivalenten voor de Semitische keelklanken. Die vervallen daarin over het algemeen. De taal kent evenmin het onderscheid tussen *s*, *sj* en *ts*. Die worden gedrieën vereenvoudigd tot een *s*. *Chalach* wordt in de Septuagint daardoor *Ala*, *Hanna* wordt *Anna*, *Noach* *Noë*, *Tsion* *Sion*, en *Sjaron* *Saron*.

Bovendien worden namen in de Septuagint vergriekst. In het Hebreeuws eindigt een groot aantal namen op *-a*, in het bijzonder op *-ja/ia*. Dit laatste is de korte versie van de naam van de Heer. Denk aan *hallelu-ja*, ‘looft de Heer’. *Jesa-ja* bijvoorbeeld betekent ‘de Heer redt’ en *Zachar-ia* betekent ‘de Heer gedenkt’. Nu zijn Griekse namen op *-a* vrouwelijk. De mannelijke gaan uit op *-as*. In verband daarmee voorzien de Septuagintvertalers de Hebreeuwse namen op *-a* van de Griekse uitgang *-as*. Zo wordt *Jona* tot *Jonas* (bekend van ons *Jonas in de walvis* en het *jonassen*), *Elia* tot *Elias*, *Juda* tot *Judas*, *Jeremia* tot *Jeremias*, en *Zacharia* tot *Zacharias*. Op analoge manier wordt het Hebreeuwse *Mosjè* of *Mosjee* tot het Griekse *Mozes*, en het Hebreeuwse *masjiach* (‘gezalfde’) tot het Griekse *messias*. Namen worden trouwens ook vergriekst door toevoeging van de uitgang *-os*. *Jakob* wordt daarbij *Jakobos*, en *Saul* *Saulos*.

De Griekse Septuagintvertaling is uiteraard van invloed, als pakweg twee eeuwen later het Griekse Nieuwe Testament geschreven wordt. In dat Nieuwe wordt immers nogal eens naar het Oude terugverwezen. De oudtestamentische namen die daarin voorkomen, hebben dan ook de Griekse Septuagintvormen. In Lucas 11:30 verwijst Jezus dus naar het teken van *Jonas*, en op de hoge berg in Matteüs 17:3 verschijnen *Mozes* en *Elias*.

De Septuagint heeft onze ingeburgerde bijbelse namen vooral beïnvloed doordat de Hebreeuwse *s*, *sj* en *ts* daarin alle drie worden weergegeven met een *s*. Dat had niet gehoeven, want de *sj* en *ts* komen we wel tegen in woorden die onze taal later aan het Hebreeuws heeft ontleend, zoals *sjofel* en *kibboets*. Maar *Sjaron* is in onze bijbels vooral *Saron* geworden (Hoooglied 2:1) door de volgende schakel in de overleveringsgeschiedenis: de Vulgaat.

In ons alfabet staan *u*, *v* en *w* niet voor niets bij elkaar: *u* en *v* waren lange tijd identiek, terwijl *w* ontstond uit verdubbeling daarvan.

Gevelsteen in Amsterdam, Prinsengracht 5a.

Foto: H. Heikens

Vulgaat

Na verloop van tijd werd het Grieks als algemene cultuurtaal opgevolgd door het Latijn van het Romeinse Rijk. De gezaghebbende bijbelvertaling in die taal werd de Vulgaat, die voor een belangrijk deel het werk was van Hiëronymus (omstreeks 400).

Veel bijbelse namen daarin zijn omspellingen van de Griekse versies in Septuagint en Nieuwe Testament. Zo ging de eerste van de grote profeten daarbij *Isaias* heten. Met tweemaal een *i* en geen *j*, want het Latijnse alfabet had zo z'n beperkingen. Overigens werd dat wel aangepast om Grieks weer te kunnen geven. Zo werd het uitgebreid met een *Y* en een *Z* om aan de Griekse upsilon en zèta recht te kunnen doen. En verder werden lettercombinaties te hulp geroepen. Bij drie letters voor explosieve klanken: *c* (uitgesproken als onze *k*), *p* en *t*, werden namelijk gespirantiseerde varianten onderscheiden door er de letter *h* achter te voegen: *ch*, *ph* en *th*. Dat zorgde voor bijvoorbeeld *Chanaan*, *Asaph*, *Ephraïm*, *Ophir*, *Goliath*, *Ionathan*, *Leviathan* en *Theophilus*.

Net zoals in de Septuagint Hebreeuwse namen waren vergriekst, worden in de Vulgaat Griekse namen verlatijnst. Griekse namen op -os krijgen daarbij de Latijnse uitgang -us: *Iacobos* wordt *Iakobus*, *Lazaros* *Lazarus*, *Philippos* wordt *Philippus*, *Theophilus* *Theophilus*, en het Hebreeuwse *Haggai*, dat in het Grieks *Aggaïos* was geworden, krijgt in het Latijn de vorm *Aggeus*.

Doordat de Vulgaat de standaardvertaling was van de Rooms-Katholieke Kerk, zijn de Vulgaatversies van de bijbelse namen in heel onze westerse cultuur terug te vinden. Daardoor zijn we bijvoorbeeld zeer vertrouwd met de uitgang -us: *Exodus*, *Leviticus*, *Christus*, *Jakobus*, *Marcus*, *Petrus*. Andere Vulgaatversies treffen we aan in oudere rooms-katholieke vertalingen. Zo staan in de Canisiusvertaling van 1948 onder meer de bijbelboeken *Josue*, *Esdras*, *Nehemias*, *Isaias*, *Osee*, *Abdias*, *Sofonias* en *Malakias*. Als het Nederlands Bijbelgenootschap drie jaar later zijn 'nieuwe vertaling' uitbrengt, dan heten dezelfde boeken daar *Jozua*, *Ezra*, *Nehemia*, *Jesaja*, *Hosea*, *Obadja*, *Zefanja* en *Maleachi*. Vanwaar deze verschillen? Dit brengt ons bij de derde buitenlandse vertaling die op onze bijbelse namen van invloed is geweest.

Luthervertaling

Bijbelvertalingen in West-Europese talen als het Nederlands waren lange tijd Vulgaatvertalingen. Dit veranderde in de tijd van de reformatie. Dat was ook de tijd van het humanisme, dat terug wilde naar de bronnen. Toen Maarten Luther van 1521 tot 1534 de Bijbel in het Duits vertaalde, liet hij zich in ieder geval gezeggen door de bijbelse grondteksten, ook in de schrijfwijze van de namen. Daarbij hield hij er wel rekening mee dat zijn publiek vertrouwd was met de Vulgaatnamen.

Zodra de Luthervertalingen verschenen, werden Nederlandse versies daarvan op de markt gebracht. Dat waren dus opnieuw vertalingen van een vertaling, nu niet uit het Latijn, maar uit het Duits. De namen daarin werden vaak eenvoudigweg uit Luthers vertaling overgeschreven, zonder dat op de verschillen tussen het Duits en het Nederlands werd gelet. Het gebeurde onder meer in de Deux-Aesbijbel van 1561-1562, die veel werd gebruikt voordat in 1637 de Statenvertaling verscheen.

Deze Statenvertaling was net als de Lutherbijbel een vertaling uit de grondtekst. Toen de synode van Dordrecht daar de grondslag voor legde, kwamen onder meer de namen aan de orde. Op 26 november 1618 werd de volgende vraag gesteld:

of de eygene namen des ouden Testaments uytghedruckt moeten worden ghelijck se luyden in de heylighe sprake, dan of men se behouden sal gelijk se nu in de gemeene oversettinghe gelesen worden. Ende is goet gevonden die selvige te behouden ghelijck se nu gelesen worden, tensy misschien dat een cleynre veranderinghe in sommige noodigh sal schijnen.

De manier waarop ze gelezen werden, was in belangrijke mate bepaald door de Luthervertaling. Vandaar dat verschillende Nederlandse versies van bijbelse namen in de Statenvertaling en in latere protestantse bijbelvertalingen een Duitse indruk maken. Luther had bijvoorbeeld de Hebreeuwse klank *ts* weergegeven met de Duitse letter *z*. De profeet *Tsefanja* heet in zijn vertaling dus *Zephanja*. Maar ook in de Statenvertaling en in de NBG-vertaling 1951 begint zijn naam met een *Z*, al geeft die in het Nederlands een andere klank weer. En de vader van Jesaja, in het Hebreeuws *Amots* geheten, is niet alleen bij Luther *Amoz*, maar ook in de Statenvertaling en de NBG-vertaling 1951 (zie Jesaja 1:1).

Zijn zoon draagt volgens het Hebreeuws van Jesaja 7:3 de naam *Sjear Jasjoev*. In de Statenvertaling is dat *Schear-Jaschub*, waarbij de *sch* niet staat voor de beginklank van het Nederlandse *schub*, maar voor die van het Duitse *Schule*, en waarbij ook de *u* niet door het Nederlands is aangereikt, maar door het Duits, waarin deze letter staat voor de klank *oe*. Het Hebreeuws heeft geen klank *u*, wel de klank *oe*. Maar onze Nederlandse bijbelse namen hebben vooral een *u*, vrijwel geen *oe*. Doordat de Duitse (en ook Latijnse) *u* niet is vernederlandst tot *oe*, is *Ruth* bij ons gaan rijmen op *grut* en niet op *groet*, en spreken we *Juda* uit met de *u* van *judo* en niet met de *oe* van *junta*.

Letters en klanken

Waarom schrijven we eigenlijk *junta* en niet *goenta*, *Bush* en niet *Boesj*, *Poetin* en niet *Putin*, *Getsemane* en niet *Getsemanee*, *Immer* (Jeremia

20:1) en niet *Imeer*? Bij onze bijbelse namen is meer aan de orde dan de invloed van Septuagint, Vulgaat en Luthervertaling. Daarbij speelt ook een algemene kwestie: als we in ons Nederlands woorden gaan gebruiken uit talen met een ander schrift, hoe schrijven we die dan?

Daarvoor kijken we eerst naar de letters waarmee we dat doen. Het alfabet ontstond in het Semitische Midden-Oosten. Nadat het zeevarende Fenicië dit in het oostelijke Middellandse Zeegebied bekend had gemaakt, werd het in aangepaste vorm overgenomen door de Grieken. Deze Griekse versie leidde weer tot het Latijnse alfabet, dat uiteindelijk over de hele westerse wereld verspreid zou worden.

Maar wat daarbij werd overgedragen, was louter een stelsel van tekens. Wat daarmee wordt aangeduid, verschilt van taal tot taal, want elke taal gebruikte de overgenomen tekens voor zijn eigen klanken. Verder klopte het overgenomen stelsel vaak niet helemaal met de eigen verzameling klanken, waardoor talen dat zijn gaan aanpassen. Zo breidden ze het uit met nieuwe tekens. De Germaanse talen bijvoorbeeld hadden behoefte aan een teken voor hun klank *w*. Daartoe verdubbelden ze de *v* (tot een ‘double-u’). Ook gingen talen diakritische tekens gebruiken: *ç*, *è*, *ø*, enz. En ze namen hun toevlucht tot lettercombinaties, zoals we van ons Nederlands kennen: *aa*, *ch*, *ng*, *oe*, enz.

Wat er in twee talen hetzelfde uitziet, kan daardoor verschillend klinken, terwijl omgekeerd overeenkomstige klanken uiteenlopend kunnen worden weergegeven. De klinker *oe* bijvoorbeeld wordt in het Duits geschreven met *u* (*gut*), in het Engels met *oo* (*good*), in het Frans met *ou* (*ouvert*) en in het Nederlands met *oe* (*goed*), en de klank *sj* wordt in het Duits geschreven met *sch* (*schlemiel*), in het Engels met *sh* (*shirt*), in het Frans met *ch* (*chocola*), en in het Nederlands met *sj* (*sjouwen*).

Gevolgen van letterlijk overnemen

Nu nemen we woorden uit een vreemde taal meestal gewoon over: *Bush*, *Chirac*, *shirt*, *bureau*, *überhaupt*. Daardoor introduceren we echter in een tekst van ons eigen schriftstelsel tekens van een ander schriftstelsel, met andere relaties tussen letters en klanken. Uit de letters van die vreemde woorden valt daardoor niet af te leiden hoe ze worden uitgesproken. Dat moet je weten, doordat je met de vreemde taal vertrouwd bent of doordat je het woord hebt gehoord. Dan weet je bijvoorbeeld dat *Bush* niet rijmt op *rush*, en *Srebrenica* niet op *harmonica*. Wie de uitspraak niet kent of een ontleend woord niet als een buitenlands woord herkent, zal dat volgens de letter-klank-relaties van zijn eigen taal gaan uitspreken, dus ‘op z’n Nederlands’.

Dat lot is verscheidene bijbelse namen ten deel gevallen. Van een aantal hebben we de uitspraak geleerd: *Getsemane* gaat anders dan *welgedane*,

en *Rachel* anders dan *kachel*. Maar *Ruth* en *Juda* zijn we niet met een *oe* gaan uitspreken, maar met de *u* van *grut* en *judo*.

Talen met een ander schrift

Bush en *junta* kunnen we rechtstreeks uit buitenlandse bronnen overschrijven, maar bij *Poetin*, *Getsemane* en *Immer* lukt dat niet, want die namen komen uit het Russisch, Grieks en Hebreeuws, en dat zijn talen met andere letters dan de onze.

Als we woorden willen overnemen uit talen met een ander schrift, kunnen we dat op twee manieren doen. Ten eerste kunnen we de tekens van de vreemde taal omzetten in die van onze eigen taal. De term daarvoor is translitteratie (letters ompellen). Als Nederlandse overheidsinstellingen bijvoorbeeld immigranten uit Marokko inschrijven, translittereren ze de namen in hun paspoorten, en als Nederlandse universiteitsbibliotheken wetenschappelijke publicaties uit Rusland of Israël in hun catalogus vindbaar willen maken, translittereren ze de gegevens op de titelbladen. Een andere mogelijkheid is om de klanken van de vreemde taal te noteren in de letters van de eigen taal. Dat heet gewoonlijk transcriptie (klanken weergeven). Daarvoor wordt vooral gekozen als het aankomt op de uitspraak, zoals in de tekst voor een nieuwslezer of in de reisgids *Hoe zeg ik het in Syrië?*

Bij beide mogelijkheden bestaan verschillende uitvoeringspraktijken, vaak afhankelijk van het doel, en ook mengvormen komen voor. Dit zorgt voor een variëteit aan spellingen. We zien dat bijvoorbeeld bij woorden uit het Arabisch. De NRC heeft het over *Al Qaeda* en *burqa* en Trouw over *Al-Kaida* en *boerka*. Het heeft ook bij de bijbelse namen voor verschillen gezorgd.

Kiezen tussen letters en klanken bij bijbelse namen

De ingeburgerde Nederlandse spelling van de bijbelse namen berust overwegend op translitteratie, waarbij één Hebreeuws schriftteken wordt weergegeven door één Nederlands letterteken. Oorsprong daarvan is onder meer het streven om de Heilige Schrift zoveel mogelijk letter-lijk recht te doen. Gezien de eigen relaties die in talen bestaan tussen letters en klanken, gaat deze trouw aan de letters ten koste van trouw aan de klanken.

Het alternatief is transcriptie: minder op de letters letten, maar vooral de klanken weergeven. Dit stemt overeen met de grondregel van spelling:

We spellen een woord met de klanken die we horen in de standaarduitspraak van dat woord (formulering in het *Groene Boekje* van 2005).

Dat is gebeurd in de Tanacheditie van de NBV, zoals in de verantwoording van die uitgave wordt toegelicht.

Wie in de NBV van 2004 *Bet-Sur*, *Is-Tob* en *Jesaja* leest, treft in die nieuwe NBV-editie daarom *Beet Tsoer*, *Iesj Tov* en *Jesajahoe* aan. Aan deze drie namen is te zien dat klanken in de ingeburgerde spelling worden weergegeven door enkele tekens, terwijl daar in de Tanacheditie ook lettercombinaties voor worden gebruikt (*ts*, *sj*, *ee*, *ie*, *oe*).

Ter afsluiting iets over consequenties hiervan bij de klinkerletters.

Het trema bij klinkerletters

Het Nederlandse schrift kent niet alleen enkele klinkerletters als *a*, *e* en *i*, maar ook combinaties van klinkerletters als *aa*, *ee*, *ie*, *oe*, *au* en *ou*. Als deze combinaties niet moeten worden uitgesproken als een één- of tweeklank, maar als twee afzonderlijke klinkers, wordt in de regel op de tweede letter een trema gezet of de klinkers worden door een koppelteken gescheiden: *beëddigen*, *evangelieën*, *zo-even*, *na-apen*, enz.

Omdat bij de ingeburgerde namen één Hebreeuws schriftteken wordt weergegeven door één Nederlands letterteken, geven twee klinkertekens die daarin achter elkaar staan, in de regel twee klinkers weer en staat dus op de tweede letter een trema: *Aäron*, *Baäl*, *Kanaän*, *Baälat*, *Beër*, *Adbeël*, *Zeëb*, *Daniël*, *Eliëzer*, *Gabriël*, *Joël*, *Haröë*, *Roï*, *Jeüs*, *Sedeür*, *Abigail*, *Efraïm*, *Paï*, enz. In het Hebreeuws wordt tussen de twee klinkers in veel gevallen een keelklank gezegd, die in de Septuagintweergave is wege gevallen.

Nu drie uitzonderingen. De eerste is de naam *Saul*. Het Hebreeuwse *Sjaol* werd in de Septuagint *Saoul* (= *Saoel*) en in de Vulgaat *Saul*. Nu werden de twee klinkers *a-u* (= *a+oe*) in deze laatste versie begrepen als de tweeklank *au* van *augustus*. Daardoor ontstond niet alleen de uitspraak die we kennen, maar ook de spelling zonder trema. De NBV heeft dit zo gelaten, maar heeft de schrijfwijze gerepareerd waar niet over Israëls eerste koning wordt gesproken: *Saül* (Genesis 36:37) en *Saülieten* (Numeri 26:13).³

Daarentegen is het trema in de NBV geschrapt bij *Isaak* (terwijl het werd gehandhaafd in het vergelijkbare geval *Taänach* in onder meer Jozua 12:21).⁴ De Hebreeuwse naam van Abrahams zoon werd in de tijd van de Septuagint ongeveer uitgesproken als *Jitsachak*, wat in de Septuagint werd tot *Isaäk*. In het masoretische Hebreeuws van tien eeuwen later werd *Jitsachak* echter tot *Jitschak*. Vooral dat zal in de NBV voor een uitzondering op de regel hebben gezorgd: *Isaak*, zonder trema. In het buitenbijbelse gebruik van de naam komt overigens frequent *Isak* en *Izak* voor.

Omdat bij de ingeburgerde namen twee klinkerletters achter elkaar meestal als twee klinkers moeten worden uitgesproken, ontstond

onzekerheid bij namen eindigend op *-ai*, wat in het Hebreeuws wordt uitgesproken zoals in *samoeraï*. Die onzekerheid leidde in de NBG-vertaling 1951 tot schrijfwijzen als *Haggai* en *Mordechai*, met een trema. Dat is in de NBV geschrapt. Maar bij de namen *Isai* en *Sinai* was de uitspraak met twee klinkers standaard geworden. De NBV heeft *Isai* zo gelaten, maar in het laatste geval weer gerepareerd: *Sinai*. Deze laatste schrijfwijze heeft overigens niet voorkomen dat op www.voorleesbijbel.nl *Sinai* te horen is. Ook de naam van minister *Atzo Nicolai* illustreert de betrekkelijkheid van het trema, want die wordt weer met dat teken geschreven, maar zonder dat teken uitgesproken. Laten we trouwens eerlijk zijn: hoeveel belang hechten we aan de schrijfwijze of de uitspraak van een naam, zodra we weten wie of wat er bedoeld wordt?

Noten

- 1 Zie voor meer informatie over de Tanachuitgave het artikel van Peter Booij elders in dit nummer.
- 2 Aldus Jens-André Herbener, die de *Ny Bibeloversaettelse, på videnskabeligt grundlag* introduceerde.
- 3 De *au* in *Arauna*, *Esau* en *Hauran* is de weergave van een klinker plus een soort v-klank.
- 4 Deze naam luidt in de Septuagint overwegend *Tanach*, in de Vulgaat uitsluitend zo, in de Luthervertaling vervolgens *Thaenach*, wat in de Deux-Aesbijbel is gekopieerd, waarna de Statenvertalers de naam schreven zoals we die in de NBV tegenkomen. De Kanaänitische plaats is in de Tanachuitgave opnieuw *Tanach* gaan heten.

Geraadpleegde literatuur

- Gerhard Lisowsky, *Die Transskription der hebräischen Eigennamen des Pentateuch in der Septuagint*, Basel 1940.
- Susanne Marquardt, *Transliteration und Retrieval, zur Problematik des Auffindens hebräischsprachiger Medien in Online-Katalogen*, Berlin 2005.
- Henry Rogers, *Writing systems, a linguistic approach*, Oxford etc. 2005.
- Friedrich Stummer, *Einführung in die lateinische Bibel*, Paderborn 1928.
- Franz Wutz, *Die Transkriptionen von der Septuagint bis zum Hieronymus*, Stuttgart 1933.
- Henk Heikens, 'Met andere letters, niet vertalen: wanneer en hoe?', in: *Met Andere Woorden* 05/3, Haarlem 2005, 22-28.
- Henk Heikens, 'Namen in Nederlandse bijbelvertalingen', in: Nicoline van der Sijs (red.), *Leeg en ijdel, de invloed van de bijbel op het Nederlands*, Den Haag 2005, 93-129.

Drs. H. Heikens studeerde Nederlands en Hebreeuws, en hoort tot de samenstellers van *Hebreeuwse en Jiddische woorden in het Nederlands* (Den Haag 2002). Hij is lid van de ledenraad van het NBG.

Het belangrijkste gebod

Overwegingen bij Marcus 12:28-34

Matthijs J. de Jong

De synoptische evangeliën bevatten veel gemeenschappelijk materiaal. Het ligt voor de hand die teksten zo te vertalen dat de overeenkomst ook in vertaling zichtbaar blijft. Maar soms zijn er goede redenen om wat op het eerste gezicht hetzelfde lijkt toch verschillend te vertalen. In deze bijdrage wordt daarvan een voorbeeld gegeven.

Synoptische evangeliën

De drie eerste evangeliën, Matteüs, Marcus en Lucas, komen ten aanzien van inhoud, opbouw en woordgebruik zo sterk met elkaar overeen, dat men ze parallel aan elkaar kan lezen. Na een voorgeschiedenis (die in Marcus ontbreekt) wordt eerst verteld over Jezus' optreden in en rond Galilea. Vervolgens reist Jezus met zijn discipelen naar Jeruzalem. Daar beleeft hij zijn laatste dagen. Hij wordt gevangengenomen en gedood. De evangeliën eindigen met de opstanding van Jezus.

Matteüs, Marcus en Lucas worden de drie synoptische evangeliën genoemd. Het begrip 'synoptisch' komt van het Grieks *sunopsis*, dat 'overzicht' betekent. Deze term, *synopsis*, is ook de benaming voor een boek waarin de evangeliën parallel aan elkaar, in kolommen, worden afgedrukt. Op die manier kan men de synoptische evangeliën onderling goed vergelijken.

De meest gangbare verklaring van de relatie tussen Matteüs, Marcus en Lucas is de volgende. Marcus is het oudste evangelie (datering: kort na 70 n.Chr.), en de auteurs van Matteüs en Lucas (beiden circa 90-100 n.Chr.) kenden het evangelie volgens Marcus en hebben het gebruikt voor hun eigen werk. Zij gingen vrij om met het materiaal dat ze aan Marcus ontleenden en legden hun eigen accenten.

Maar daarmee is nog niet alles verklaard. Er bestaan ook allerlei overeenkomsten tussen Matteüs en Lucas buiten Marcus om. Het betreft vooral uitspraken van Jezus die in Marcus niet voorkomen. Hiervoor is de

Jezus spreekt tot de schriftgeleerden en Farizeeën, uit:
Tafereelen der voornaamste geschiedenissen van het Oude en Nieuwe Testament
... door de vermaarde kunstenaars Hoet, Houbraken, en Picart ...,
's Graavenhaage 1728
Foto: NBG/Sandra Haverman

verklaring dat Matteüs en Lucas naast Marcus nog een tweede gezamenlijke bron hebben gebruikt. Deze tweede bron van Matteüs en Lucas wordt aangeduid als Q, afgeleid van het Duitse woord *Quelle*, ‘bron’.¹

Afstemming in vertaling

Het ligt voor de hand het gemeenschappelijke materiaal in de synoptische evangeliën zo te vertalen dat de overeenkomsten ook in vertaling zichtbaar blijven. Bij de totstandkoming van *De Nieuwe Bijbelvertaling* (NBV) zijn in een laatste correctieronde de parallelle passages uit de synoptische evangeliën op elkaar afgestemd. Zo hoopte men te bereiken dat de gemeenschappelijke stof van de drie eerste evangeliën in de vertaling herkenbaar bleef.

Tegelijkertijd echter komen er in de NBV, meer dan in sommige andere vertalingen, ook verschillen tussen de synoptische evangeliën tot uitdrukking. In diverse gevallen zelfs worden ogenschijnlijk dezelfde zaken op verschillende manieren vertaald. Soms is dat om het verschil in register (stijlniveau) tussen de evangeliën te verdisconteren.² In andere gevallen blijkt dat (bijna) dezelfde woorden, als gevolg van een verschil in de directe context, verschillende betekenisnuances hebben die in de vertaling tot uitdrukking moeten worden gebracht. Een mooi voorbeeld tot welke verschillen dit laatste kan leiden, is Marcus 12:28-34 tegenover Matteüs 22:34-40.

De vraag naar het belangrijkste gebod

In Marcus 12:13-34 worden drie dialogen beschreven tussen Jezus en verschillende gesprekspartners, respectievelijk ‘enkele Farizeeën en Herodianen’ (12:12-17), ‘enkele Sadduceeën’ (12:18-27), en ‘een van de schriftgeleerden’ (12:28-34). In elk van de drie scènes begint de discussie met een vraag die aan Jezus wordt voorgelegd. De derde en laatste scène begint als volgt:

²⁸ Een van de schriftgeleerden die naar hen geluisterd had terwijl ze discussieerden, en gemerkt had dat hij hun correct had geantwoord, kwam dichterbij en vroeg: ‘Wat is van alle geboden het belangrijkste gebod?’ ²⁹ Jezus antwoordde: ‘Het voornaamste is: “Luister, Israël! De Heer, onze God, is de enige Heer; ³⁰ heb de Heer, uw God, lief met heel uw hart en met heel uw ziel en met heel uw verstand en met heel uw kracht.” ³¹ Het op een na belangrijkste is dit: “Heb uw naaste lief als uzelf.” Er zijn geen geboden belangrijker dan deze.’

Opvallend in deze vertaling (NBV) is de frase ‘het op een na belangrijkste (gebod)’, in vers 31. Velen zal de weergave van dit vers in de Statenvertaling een stuk vertrouwder klinken, dat ik hier citeer uit de *Herziening Statenvertaling* (HSV):

En het tweede *hieraan* gelijk, is dit: U zult uw naaste liefhebben als uzelf. Er is geen ander gebod groter dan deze.³

Nu betreft dit niet alleen een verschil in vertaling maar ook in brontekst. De frase ‘het tweede *hieraan* gelijk, is dit’ (HSV) berust op een variante lezing van de Griekse tekst. De NBV volgt de Griekse tekst zoals die in moderne edities wordt aangeboden en waar we op dit punt lezen: *deutera hantè*, ‘het tweede (is) dit’. De HSV volgt het spoor van de Statenvertaling met een andere lezing, namelijk met een extra woord: *homoia*, ‘het tweede (hieraan) gelijk (is) dit’. Er zijn vele Griekse handschriften met de langere versie. Toch stellen de moderne kritische edities van het Griekse Nieuwe Testament de kortere versie voor als de meest betrouwbare en originele lezing.⁴

Daaraan ligt de volgende redenering ten grondslag. De variant met *homoia* in Marcus 12:31 kan worden verklaard als een aanpassing van de tekst van Marcus aan die van Matteüs. Dáár, in het parallelvers Matteüs 22:39, staat *deutera de homoia autêi*, ‘het tweede hieraan gelijk (is dit)’.⁵ Dit is een doorslaggevend argument om de lange variant van Marcus 12:31 als een secundaire aanpassing aan de tekst van Matteüs 22:39 te zien, temeer daar we weten dat in het proces van tekstoverlevering de tekst van de evangeliën dikwijls is aangepast om de verschillende evangeliën op elkaar af te stemmen.

De meeste andere (Nederlandse) vertalingen van Marcus 12:31 volgen, net als de NBV, de korte tekst. Daarbij vertalen ze *deutera* doorgaans als ‘tweede’, in de zin van ‘het tweede gebod’.⁶ Met haar vertaling ‘het op een na belangrijkste’ staat de NBV dus enigszins alleen.⁷ Om deze keus te kunnen beoordelen is het zinvol Marcus en Matteüs op dit punt met elkaar te vergelijken.

<i>Marcus 12:28-31</i>	<i>Matteüs 22:34-40</i>
²⁸ Een van de schriftgeleerden die naar hen geluisterd had terwijl ze discussieerden, en gemerkt had dat hij hun correct had geantwoord, kwam dichterbij en vroeg: ‘Wat is van alle geboden het belangrijkste gebod?’ ²⁹ Jezus antwoordde: ‘Het voornaamste is: “Luister, Israël! De Heer, onze God, is de enige Heer; ³⁰ heb de Heer, uw God, lief met heel uw hart en met heel uw ziel en met heel uw verstand en met heel uw kracht.” ³¹ Het op een na belangrijkste is dit: “Heb uw naaste lief als uzelf.” Er zijn geen geboden belangrijker dan deze.’	³⁴ Nadat de Farizeeën hadden vernomen dat hij de Sadduceeën tot zwijgen had gebracht, kwamen ze bij elkaar. ³⁵ Om hem op de proef te stellen vroeg een van hen, een wetgeleerde: ³⁶ ‘Meester, wat is het grootste gebod in de wet?’ ³⁷ Hij antwoordde: ‘Heb de Heer, uw God, lief met heel uw hart en met heel uw ziel en met heel uw verstand. ³⁸ Dat is het grootste en eerste gebod. ³⁹ Het tweede is daaraan gelijk: heb uw naaste lief als uzelf. ⁴⁰ Deze twee geboden zijn de grondslag van alles wat er in de Wet en de Profeten staat.’

De overeenkomsten tussen de twee passages springen in het oog. De vraag die aan Jezus wordt gesteld is ongeveer gelijkluidend. Het antwoord van Jezus bestaat hoofdzakelijk uit twee citaten uit het Oude Testament. Het eerste citaat is Deuteronomium 6:4-5 in Marcus, terwijl in Matteüs alleen 6:5 wordt aangehaald. Het tweede citaat komt uit Leviticus 19:18, ‘heb uw naaste lief als uzelf’, dat zowel in Marcus als in Matteüs wordt aangehaald. We hebben hier te maken met een synoptische parallel: de auteur van Matteüs, die Marcus kende en gebruikte, ontleende deze scène aan Marcus 12, maar geeft er een eigen wending aan. Dat blijkt als we de verschillen in ogeschouw nemen. De scènes beginnen heel verschillend. Marcus begint met een positieve toonzetting. En wie doorleest in Marcus 12:32-34 kan constateren dat de scène ook met een positieve toonzetting eindigt. De schriftgeleerde geeft Jezus volmondig gelijk en Jezus complimenteert hem met zijn verstandige antwoord.

Heel anders verloopt het gesprek in Matteüs. Daar is de inzet een andere. De vraagsteller heeft als doel Jezus ‘op de proef te stellen’. Bovendien vervolgt Jezus in Matteüs direct na zijn antwoord met een wedervraag aan de Farizeeën (vers 41-45). En niemand van hen was in staat om hem een antwoord te geven (vers 46). Zo snoert Jezus degenen die hem op de proef wilden stellen de mond. Terwijl het gesprek in Marcus 12:28-34 harmonieus verloopt, is het in Matteüs 22:34-46 typisch een gesprek tussen Jezus en zijn tegenstanders.

‘Het op een na belangrijkste’

De meeste vertalingen geven de betekenis van *prôtos* (Marcus 12:28, 29) en *deuteros* (Marcus 12:31) weer met ‘eerste’ en ‘tweede’. De NBV kiest voor ‘belangrijkste’, ‘voornaamste’ (12:28, 29) en ‘op een na belangrijkste’ (12:31). Uit de vraag in 12:28, met name uit het element ‘van alle geboden’, blijkt dat het niet gaat om de eerste in een reeks, maar om eerste qua belangrijkheid. Op de vraag naar ‘het belangrijkste gebod’, antwoordt Jezus: ‘het voornaamste is dit’, waarop een citaat uit Deuteronomium 6:4-5 volgt. Daarmee is de vraag beantwoord. Maar Jezus gaat door met een volgend gebod en concludeert: ‘Er is geen gebod dat belangrijker is dan deze (twee)’.

Het gebod genoemd in vers 29-30 is het belangrijkste. En ‘het belangrijkste gebod’ en het daarna genoemde samen zijn allebei weer belangrijker dan welk ander gebod dan ook. Wat de onderlinge relatie tussen het ‘belangrijkste gebod’ en het daarna genoemde is, wordt niet expliciet gezegd. Maar als het ene het ‘belangrijkst’ is en beide belangrijker zijn dan welk ander gebod dan ook, dan gebiedt de logica dat het tweede het ‘op een na belangrijkste’ is.⁸ De NBV vertaalt deze passage dus correct. Het *lijkt* de veilige weg om *prôtos* en *deuteros* als ‘eerste’ en ‘tweede’ weer te geven, maar het leidt tot een nodeloos onduidelijke tekst. De Griekse woorden *prôtos* en *deuteros* kunnen zowel een volgorde als een rangorde aanduiden.⁹ In Marcus 12:28-31 gaat het om een rangorde. Het verdient de voorkeur om dat in de vertaling tot uitdrukking te brengen.

Matteüs 22:36-40 is gebaseerd op Marcus 12:28-32, maar geeft er een andere wending aan. De vraag naar het ‘grootste gebod’ heeft nu als doel Jezus op de proef te stellen (vers 35). Jezus antwoordt, net als in Marcus, met een citaat uit Deuteronomium 6, en concludeert: ‘Dat is het grootste en eerste gebod’ (NBV, vers 38). Maar hier vervolgt Jezus: ‘Het tweede is daaraan gelijk (...)’. Deze twee geboden zijn de grondslag van alles wat er in de Wet en de Profeten staat’ (NBV, vers 39-40).

Dit kan men als volgt uitleggen. Iemand stelt Jezus op de proef met de vraag: ‘Wat is het belangrijkste gebod?’ Jezus antwoordt met dit en dit is

het belangrijkste, maar *even belangrijk* is dit. Deze twee geboden vormen de basis. De vraagsteller probeert Jezus in de hoek te drijven, maar Jezus onttrekt zich aan het door hem gestelde dilemma door niet één maar twee geboden als de meest belangrijke van alle voor te stellen. Door de toevoeging van *homoia autêi*, ‘daaraan gelijk’, betekent ‘tweede’ nu niet tweede in rangorde, maar in volgorde.¹⁰

Marcus 12:28-34 tekent Jezus als een leraar die zijn visie op de wetsregels en hun onderlinge hiërarchie geeft. Matteüs 22:34-40 portretteert Jezus in een conflictgesprek, waarin hij zich onttrekt aan het hem opgedrongen dilemma van ‘het grootste gebod’. In die context is het begrijpelijk dat het tweede gebod wordt voorgesteld als ‘even belangrijk’. In de NBV zijn Marcus 12:28-34 en Matteüs 22:34-40 behoorlijk verschillend. Maar in beide gevallen doet de gekozen vertaling recht aan de context.

Lucas 10:25-28

Ook in Lucas 10:25-28 vinden we de combinatie van Deuteronomium 6:5 en Leviticus 19:18:

Er kwam een wetgeleerde die hem op de proef wilde stellen. Hij vroeg: ‘Meester, wat moet ik doen om deel te krijgen aan het eeuwige leven?’ Jezus antwoordde: ‘Wat staat er in de wet geschreven? Wat leest u daar?’ De wetgeleerde antwoordde: ‘Heb de Heer, uw God, lief met heel uw hart en met heel uw ziel en met heel uw kracht en met heel uw verstand, en uw naaste als uzelf.’ ‘U hebt juist geantwoord,’ zei Jezus tegen hem. ‘Doe dat en u zult leven.’

Lucas 10:25-28 is eveneens gebaseerd op Marcus 12:28-34. Nog meer dan in Matteüs wordt in Lucas 10 een andere wending gegeven aan de aan Marcus ontleende stof. De vraag die de wetgeleerde aan Jezus stelt, is een andere (sterk gelijkend op Marcus 10:17; Lucas 18:18; Matteüs 19:16). Daarbij is het niet Jezus maar de wetgeleerde die het gecombineerde citaat van Deuteronomium 6:5 en Leviticus 19:18 uitspreekt. Dit is overigens ook al het geval in Marcus 12:32-33.

In een paar gevallen hebben Matteüs en Lucas, onafhankelijk van elkaar, de tekst van Marcus op eenzelfde manier gewijzigd.¹¹ Beiden hebben het citaat van Deuteronomium 6:4-5 ingeperkt tot Deuteronomium 6:5. Deze wijziging ligt voor de hand, aangezien in 6:5 het eigenlijke gebod begint. In de tweede plaats stellen zowel Matteüs als Lucas dat de vraag dient om Jezus op de proef te stellen (Matteüs *peirazô*; Lucas *ekpeirazô*). Ook dit is een voor de hand liggende wijziging, want doorgaans dienen dit soort vragen om Jezus op de proef te stellen.¹² Het is eerder uitzonderlijk dat dit in Marcus 12:28 niet het geval is.¹³

Eén opvallend element resteert. In Matteüs wordt de vraagsteller geïntroduceerd als ‘een van de Farizeeën’, en vervolgens als ‘een wetgeleerde’ (*nomikos*). Dit correspondeert met Lucas 10:25, waar de man als ‘wetgeleerde’ (*nomikos*) wordt neergezet. Dit element kan Matteüs niet aan Marcus hebben ontleend, want bij Marcus komt deze term niet voor. Het was ook geen term die Matteüs zelf vaak gebruikte; integendeel, dit is de enige plaats in Matteüs waar het woord voorkomt. Daarentegen is het een term die in Lucas een aantal keren wordt gebruikt (7:30; 10:25; 11:45-46, 52; 14:3). Is Matteüs dan toch – op een of andere manier – afhankelijk van Lucas? Nee, waarschijnlijk niet. In een aantal handschriften ontbreekt dit woord in Matteüs 22:34. Het is dan ook waarschijnlijk dat op een zeker moment in de tekstoverlevering deze plaats in Matteüs is aangepast aan Lucas 10:25. De man is door Matteüs al afdoende aangeduid als ‘een van de Farizeeën’. Dat hij daarbij ook ‘een wetgeleerde’ is, was waarschijnlijk bedoeld om uit te doen komen dat het dezelfde persoon betreft als in Lucas 10:25. Aangezien de NBV ook op andere plaatsen niet terugschrikt voor tekstkritische beslissingen, zouden hier de woorden ‘een wetgeleerde’ beter weggelaten kunnen worden.¹⁴

Het gebod tot naastenliefde komt ook elders in het Nieuwe Testament voor.¹⁵ De combinatie van dit gebod met het gebod God lief te hebben, is niet uitzonderlijk. Veel vaker en al veel eerder vatte men de plichten van de mens samen door deze voor te stellen als enerzijds plichten jegens God en anderzijds plichten jegens de medemens.¹⁶ Het is echter alleen in Marcus 12:28-34 (en in Marcus’ voetspoor in Matteüs 22:34-40 en Lucas 10:25-28) dat dit zogenoemde dubbelgebod werd ingevuld aan de hand van Deuteronomium 6:4-5 en Leviticus 19:18.¹⁷

Het dubbelgebod biedt een samenspel van synoptische overeenkomsten en verschillen. Driemaal worden dezelfde teksten geciteerd, maar bij Marcus zijn het ‘het belangrijkste’ en ‘het op een na belangrijkste’ gebod, bij Matteüs ‘het grootste en eerste gebod’ en ‘het tweede ... daaraan gelijk’, en bij Lucas worden ze simpelweg samengenomen. Een goede vertaling doet aan zowel de overeenkomsten als de verschillen recht.¹⁸

Noten

- 1 Voor een verdere verdieping in de synoptische kwestie, zie E. Lohse, *Die Entstehung des Neuen Testaments*, Stuttgart 1991⁵, 76-83; A. Denaux & M. Vervenne, *Synopsis van de eerste drie evangeliën*, Leuven 1989², XXIV-LXV; of kijk op www.RondomDeBijbel.nl, onder Bijbelse Genres / Evangeliën.
- 2 Zie hiervoor G. van Oyen, ‘De vertaling van synoptische overeenkomsten en verschillen in de NBV’, in: K. Spronk, C. Verheul, L. de Vries en W. Weren (red.), *De Bijbel vertaald. De Kunst van het kiezen bij het vertalen van de bijbelse geschriften* (nog te verschijnen).

- 3 Uit: *Het Nieuwe Testament in de herziening van de Statenvertaling*. Met daarin opgenomen: Genesis, Exodus, Deuteronomium, Psalmen (deeluitgave), Heerenveen 2006.
- 4 Nestle-Aland, *Novum Testamentum Graece*, Stuttgart 1993²⁷; United Bible Societies, *The Greek New Testament 4th revised edition*.
- 5 Een variante lezing in Matteüs 22:39 is *deutera de homoia hautê*, 'het tweede (hieraan) gelijk (is) dit'.
- 6 Zo vertalen onder meer de NBG-vertaling 1951, Groot nieuws voor U, Willibrord-vertaling, Groot Nieuws Bijbel.
- 7 Enkele vertalingen maken dezelfde keuze: de Contemporary English Version (1999) en de Good News Translation (1992) hebben beide: 'the second most important commandment'.
- 8 Vgl. R. Pesch, *Das Marcusevangelium II*, 238-239.
- 9 Liddell & Scott, *Greek-English Lexicon*, s.v. *deuteros en proteros*.
- 10 R.H. Gundry, *Matthew*, 449.
- 11 Zie Gnllka, 257-263.
- 12 Vgl. Marcus 8:11, Matteüs 16:1, Lucas 11:16; Matteüs 19:3, Marcus 10:2; Matteüs 22:15, 18; Marcus 12:13, 15; Lucas 20:20, 23.
- 13 Het gesprek tussen Jezus en de schriftgeleerde valt op in de context van Marcus 12. In de voorafgaande gesprekken overtroeft Jezus de Farizeeën en Herodianen (12:13-17) en de Sadduceeën (12:18-27). Iets vergelijkbaars zou men ook in het derde gesprek verwachten. Zeker omdat de passage als geheel besluit 'En niemand durfde hem nog een vraag te stellen.' (12:34b). Het gesprek van 12:28-34a verloopt echter te harmonieus om als effectieve climax van de reeks te kunnen fungeren. Dit is waarschijnlijk de reden waarom zowel Matteüs als Lucas het gesprek verandert. In Marcus is dit de enige plaats waar een schriftgeleerde positief wordt neergezet.
- 14 Zo Gnllka, 258, met voetnoot 5.
- 15 Rom. 13:9; Gal. 5:14; Jak. 2:8. Zie ook Matteüs 7:12; Lucas 6:31.
- 16 Zie J. Nissen, 'The Distinctive Character', 127-136.
- 17 Zie Nissen, 127, met noot 18.
- 18 Graag dank ik drs. E.A. Kwant (Hilversum), wier vraag over Marcus 12:31 (NBV) de aanleiding vormde voor deze bijdrage.

Geraadpleegde literatuur

- J. Gnllka, *Das Matthäusevangelium II*. Teil, Kommentar zu Kap. 14,1-28,20 und Einleitungsfragen (HTKNT 1), Freiburg 1992.
- R.H. Gundry, *Mark. A Commentary on His Apology for the Cross*, Grand Rapids 1993.
- R.H. Gundry, *Matthew. A Commentary on His Literary and Theological Art*, Grand Rapids 1982.
- J. Nissen, 'The Distinctive Character of the New Testament Love Command in Relation to Hellenistic Judaism. Historical and Hermeneutical Reflections,' in: P.

Borgen en S. Giversen, *The New Testament and Hellenistic Judaism*, Aarhus 1995, 123-150.

R. Pesch, *Das Marcusevangelium* II. Teil, Kommentar zu Kap. 8,27-16,20 (HTKNT II; Herder 1980).

J. Tromp, 'Heb uw naaste lief als uzelf. Historische en exegetische notities' (voordracht bij het Uytenbogaert Centrum, 6 april 2006; niet gepubliceerd).

Dr. M.J. de Jong is werkzaam als nieuwtestamenticus bij de afdeling Vertalen en Uitgeven van het Nederlands Bijbelgenootschap.

Leuvense bijbel

Anne Jaap van den Berg en Boukje Thijs

Het Nederlands Bijbelgenootschap beschikt over een bibliotheek, waarin een ruime collectie bijbels opgenomen is. Deze collectie bestaat uit bijbels in het Nederlands en in verschillende andere talen. Prioriteit in de collectievorming hebben de Nederlandstalige bijbels. De collectie bevat ook een behoorlijke hoeveelheid prentbijbels en geïllustreerde bijbels. Wat betreft de niet-Nederlandse talen zijn de voornaamste edities van de Europese landen en verschillende uitgaven uit andere werelddelen voorhanden, waaronder een grote verzameling Indonesische uitgaven.

In deze rubriek wordt telkens een interessante bijbeluitgave uit de bibliotheek besproken worden. Dat kan een bijzondere oude bijbel zijn, een prentbijbel of een meer moderne bijbel die speciale toelichting verdient. De bijbeluitgave die deze keer aan de orde komt, is de bijbel van Nicholaus van Winghe, gedrukt in Leuven in 1548.

In de eerste helft van de zestiende eeuw baarde de komst van de nieuwe bijbelvertalingen, waarbij de invloed van Luthers werk onmiskenbaar was, de moederkerk grote zorgen. Al vanaf het begin van de zestiende eeuw verschenen er keizerlijke plakكاتen waarin allerlei ‘ketterse’ geschriften en een aantal nieuwe bijbelvertalingen verboden werden. In 1546 verscheen op bevel van Karel V een plakkaat tegen opnieuw een aantal bijbelvertalingen (namelijk die van Van Liesvelt en van Vorsterman) en een aantal Nieuwe Testamenten. Deze vertalingen gingen met name terug op die van Luther. Het tegengaan van het drukken van dergelijke bijbels bleek echter onbegonnen werk.

De Rooms-Katholieke Kerk zag zich daarom genooddaakt haar houding ten aanzien van vertalingen in de landstaal bij te stellen. Men beseftte namelijk dat men de hervorming geen betere dienst kon bewijzen dan

door het volk de Bijbel te onthouden. Men zag in dat het beste middel was zélf een goede tekstuitgave vast te stellen. Op het in 1545 begonnen Concilie van Trente dat in 1563 eindigde, kwam het onderwerp ‘bijbelvertalen’ uiteraard aan de orde. Men besloot daar dat de Vulgaat de enig aanvaardbare tekstuitgave was.

Voor de uitleg van de Bijbel in eredienst en scholen mocht slechts deze Vulgaat gebruikt worden. Men zag in eenheid van de bijbeltekst namelijk een krachtig wapen tegen humanisme en reformatie. Wat betreft het lezen van de Bijbel in de volkstaal waren de opvattingen, evenals in de late Middeleeuwen, verdeeld. De ene groep zag in de mogelijkheid voor een breed publiek om de Bijbel te lezen de bron van alle ketterij, anderen waren van mening dat juist door een verbod op bijbellezing in de volkstaal afwijkende religieuze opvattingen alleen maar zouden verergeren.

Uiteindelijk gaf paus Pius IV (1499-1565) in 1564 toestemming tot het lezen van een kerkelijk goedgekeurde vertaling, na een vergunning van de bisschop of kerkelijk inquisiteur, daarin geadviseerd door de pastoor of biechtvader. Het zou nog tot 1757 duren voordat de bepalingen betreffende de kerkelijke goedkeuring voor het lezen van de Bijbel in de volkstaal geheel zouden vervallen. Vanaf dat moment was alleen nog toestemming voor het drukken van een uitgave nodig.

Privilege van Karel V

Onmiddellijk na het bekend worden van het Trents besluit (in 1546) over de Vulgaat ging Johannes Hentenius (ca. 1500-1566), hoogleraar aan de theologische faculteit in Leuven, aan het werk om een goedgekeurde Latijnse editie te verzorgen. Deze verscheen in 1547 bij de universiteitsdrukker Bartholomeus van Grave. Karel V had deze drukker in 1546 een privilege verleend om onder bepaalde condities een bijbel uit te geven zowel in de ‘Latijnsche, Duytsche als Walsche’ spraak. De Latijnse vertaling van Hentenius vormde de grondslag voor de andere twee vertalingen in het ‘Duytsch’ en het ‘Walsch’. Een voorwaarde was wel dat de kopij hiervan zou worden voorgelegd aan twee Leuvense godgeleerden, Ruwaert Tapper van Enkhuizen en Petrus Curtius, bisschop in Brugge van 1560 tot 1567.

In het privilege dat Karel V verleend had, was tevens de conditie opgenomen dat binnen drie jaar na verschijnen van deze bijbelvertalingen andere drukkers en boekverkopers geen (delen van deze) bijbelvertalingen mochten drukken of verkopen. Deze termijn van drie jaar bleek echter veel te kort en bracht de drukker, die veel tijd en geld had gestoken in het laten corrigeren van de Latijnse tekst, in de problemen. De Latijnse bijbel bleek voltooid in oktober 1547, de ‘Duytsche’ vertaling was nog niet klaar, en met de Waalse vertaling was nog in het geheel niet begonnen. Om

Bartholomeus van Grave tegemoet te komen, werd de termijn van drie jaar verlengd met een periode van acht jaar na de verstreken eerste termijn.

Keulse bewerking

Ondanks deze verordening verscheen er in Keulen begin 1548 toch een uitgave. Dat was een uitgave van Alexander Blanckart, een in Utrecht geboren karmeliet en later kapelaan in Keulen. In het woord vooraf bij deze uitgave stelt Blanckart zich bescheiden op: hij vreest ‘datter vvel menschen sullen hem [zich] verwonderen myns stoute onderwins, dat ick heb duiren [durven] den Bibel corrigeren.’ Blanckart legt uit dat hij daartoe is aangespoord door mensen die een aantal bijbelvertalingen incorrect vonden. Hij schrijft dat hij er pas aan begonnen is na een opdracht van de theologische faculteit van de universiteit in Keulen. Niet alleen heeft hij de tekst aan Keulse geleerden voorgelegd, ook heeft hij tot slot ‘noch eens den seluen Bibel nerstelijcken ouersien ende gheconfereert met den lesten Latynschen Biblien gheprent toe Loeven im Jaer ons Heeren M.D.xlvij.’ Daarmee dekt Blanckart zich in tegen alle mensen ‘die een dynck verdommen ende damneren eer dat sijt lesen, ende sonder reden.’

Blanckart had voor zijn bijbelvertaling tevens de beschikking over een door Leuvense geleerden opgestelde lijst met correcties op eerdere vertalingen. Het resultaat van Blanckarts werk is eigenlijk niet meer dan een bewerking van de Vorstermanbijbel, die oorspronkelijk in 1526 verschenen was. Daaruit waren de teksten die teruggingen op de vertaling van het Nieuwe Testament van Luther aangepast. Blanckarts bijbel is wegens het karakter ervan geen succes geworden. Men gaf namelijk de voorkeur aan een geheel nieuwe vertaling boven alweer een bewerking. Daarin zou de bijbel die in 1548 in Leuven verscheen zeker voorzien.

Vertaalperikelen

Degene die werd aangesteld als bezorger van de Leuvense bijbel in het ‘Duytsch’ was Nicholaus van Winghe (1495-1552). Van Winghe werd geboren in Leuven en stamde uit een goeode burgerfamilie. Hij genoot een goede scholing in zowel de wijsbegeerte als de letteren. Zijn hart ging uit naar theologie. In 1517 trad hij in in het klooster van de Regulieren Kanunniken in Leuven. Aanvankelijk schrok Van Winghe terug voor de opdracht. Hij zag drie grote bezwaren: ten eerste vond hij zichzelf onbekwaam voor ‘soo grooten swaren werck’, ten tweede was hij bang het in het korte tijdsbestek niet te kunnen voltooien en tot slot vreesde hij ‘die versceyden ordeelen der menschen van dat oversetten der heylicher scriftueren in ghemeynder talen’. Van Winghe geeft aan dat hij problemen ondervond bij het vertalen uit het Hebreeuws naar zijn moedertaal: niet

alleen sommige Hebreeuwse woorden en uitdrukkingen zijn moeilijk te vertalen, maar ook ‘soo spreekt die scriftuere dicmael (besonder int oude Testament) van sommige vreemde cruyden, boomen, beesten, ghesteenten, die in dezen onsen duytschen landen niet bekend en zijn’. Het is onduidelijk of Van Winghe gebruik gemaakt heeft van een Hebreeuwse bron. Aan de basis van zijn vertaling ligt in ieder geval de in 1547 voltooide Latijnse tekstuitgave van Hentenius, maar ook het Latijn hielp Van Winghe niet bij zijn vertaalperikelen. In zijn voorwoord geeft Van Winghe blijk van zijn taalbewustzijn als hij schrijft:

Daer en bouen, soo is die duytsche tale zeer onghelijck den Latijne, soo wel in manier van spreken, als in woerden. Want het is een eyghen tale, niet ghemaect oft ghesproten wten Latijne, als die Ytaliaensche, Spaensche, ende Walsche spraken die wten Latijne comen zijn, ende daer om meer dan half latijn sijn. Waer om dat het latijn oock veel lichtelijcker ende beter mach overghesedt worden in een van dien talen dan int duytsche.

Uiteindelijk kweet Van Winghe zich van zijn taak, daarbij niet alleen geholpen door de ‘heyliche geest’, maar ook door ‘een duytsche Bybel ouer tseventch iaer in Hollant gedruet’. Daarmee doelt Van Winghe op de Delftse bijbel van 1477. Ook twee in het Hoogduits vertaalde bijbels van Johannes Eckius (1486-1543) en Johannes Dietenberger (1475-1537) kwamen hem bij het vertaalwerk van pas. Dankzij deze hulpmiddelen wist Van Winghe al in 1548 de ‘Duytsche’ vertaling te voltooien.

Van Winghes moedertaal

In het voorgaande is steeds gesproken over de Bijbel in het ‘Duytsch’ in plaats van in *het* Nederlands. Van het Nederlands, dat wil zeggen een gestandaardiseerde taal, was halverwege de zestiende eeuw namelijk nog geen sprake. ‘Het’ Nederlands, of Nederduits, bestond uit diverse dialecten die elkaar onderling beïnvloedden. Wel werd men zich in de loop van de zestiende eeuw steeds sterker bewust van de dialectverschillen. Er vond juist in deze periode een standaardisatieproces plaats: niet alleen werden vele vertalingen van Latijnse (historie)werken gepubliceerd, ook werden er grammatica’s geschreven en verschenen er woordenboeken.

In zijn voorwoord geeft ook Van Winghe blijk van een ‘dialectbewustzijn’. Hij schrijft dat hij het Latijn zo letterlijk mogelijk gevolgd heeft, voorzover zijn eigen taal dat toeliet. Hiertoe was hij aangespoord door de geleerden, die het liefst een getrouwe vertaling zagen die ‘niet zeer constich van talen’ was. Over zijn taalgebruik zegt Van Winghe dat hij de

Bijbel heeft vertaald ‘in die ghemeyn [gebruikelijke] Brabantsche tale, alsmen die useert te Loeven daer ick gheboren ende eenpaerlijck residerende ben’. Juist door de keuze voor dit dialect was zijn vertaling levendig en vloeiend, heel anders dan de versie van Alexander Blanckart. Toch kwam er al spoedig een reactie op Van Winghes taalgebruik. In 1553 verscheen bij Antonius Marie Bergaigne, in Leuven werkzaam van 1550-1562, een revisie van de Leuvense bijbel van Van Winghe. In het woord vooraf vertelt broeder Jan van der Haghen, ‘predicheere’, hoe deze vertaling tot stand is gekomen. Hij complimenteert Nicholaus van Winghe met zijn werk, en geeft ook aan dat Bergaigne een privilege verkregen heeft ‘om vvederom te drucken in ons Duytsche tale, nae dat oude exemplae’, dat wil zeggen naar de Leuvense druk in het Latijn. Waarom is opnieuw deze onderneming begonnen? Omdat, zo vertelt Van der Haghen, er ‘geclaeght vwordt, datter menighe termen oft vvoorden vwaren, die niet veel iemant dan die binnen Loven gheboren vwaren oft ghevvoont hadden verstaen en consten’. De druk uit 1553 is door Van der Haghen herzien. Hij schrijft daarover:

Daerom heeft my den voornoemden Printer aenghesocht, dat ic den Bibel heel ouerlesende, die selue corrigeren soude daert van noode zijn soude, ende die harte niet vvel luydende vvoorden veranderen soude in platte Nederduytsche ofte Vlaemsche tale, sonderlinghe daer andere natien met dier accorderen, dvvelc ic met grooten arbeyt ende veel neersticheyt, nae mijn cranck vermoghen ghedaen hebbe, niets niet vanden text scheidende, maer dien altemet claerder ouerstellende (...).

Uit een kleine steekproef, waarbij vooral bijbelverhalen waarin alledaagse taferelen voorkomen onderzocht zijn, blijkt echter dat er marginale wijzigingen zijn aangebracht in de Leuvense drukken van 1548, 1553 en 1599. Hier en daar zijn woorden gewijzigd, zoals ‘behulpsaeme dieren’ die ‘jukvee’ zijn geworden, of een ‘armspange’ voor een ‘armrinck’. Nadat in 1592 de tekst van de Vulgaat definitief was vastgesteld, werd Van Winghes vertaling daaraan aangepast en in 1599 verscheen de *Moerentorfbijbel*, genoemd naar de Antwerpse drukker Jan Moerentorf. Deze laatste bijbel is tot het begin van de twintigste eeuw gebruikt als standaardvertaling binnen de Rooms-Katholieke Kerk.

Hulp aan de lezer

De bijbel in de moedertaal bereikte een groter lezers-, en daarmee lekenpubliek, dan de aloude vertaling in het Latijn. Ook Van Winghe was zich bewust van de gevaren die deze verspreiding onder leken met zich meebracht. Hij wijst ook hierop: het lezen van de Bijbel in de eigen taal kan leiden tot een verkeerd begrip of gebruik van Gods woord. Daarom komt Van Winghe de lezer te hulp. In zijn druk van 1548 schreef Van Winghe een handleiding bij het lezen van de Bijbel: 'Een goet onderwijs van die weerdicheyt, nutticheyt, ende diepheyte der heyligher Scriftueren, ende hoe men die behoort te lesen, ende te verstaen, ende te ghebruycken om salich te worden'. In dit traktaat leert Van Winghe dat de Schrift soms moeilijk te begrijpen is, soms zelfs tegenstrijdigheden bevat, omdat het nu eenmaal Gods ondoorgrondelijke woorden zijn; hoe gevaarlijk het is dat *iedereen* de bijbel nu voor 30, 40 of 50 stuivers kan kopen, ten opzichte van eenzelfde guldenprijs van enkele jaren daarvoor; hoe alleen die mensen de Schrift goed kunnen verstaan die een helder verstand hebben en goed kunnen onthouden, of die door Gods geest verlicht zijn; en tot slot hoe ongeleerde mensen de Bijbel toch kunnen begrijpen, namelijk door goed te luisteren naar geleerden. Van Winghe eindigt zijn traktaat dan ook met een aansporing: ieder moet zich verre houden van 'valse' bijbelvertalingen of bijbeluitleg, en moet zich zorgvuldig onderwerpen aan de leer van de kerk. In de drukken van 1553 en later is het traktaat van Van Winghe niet opgenomen. Wel wordt de lezer op een andere manier geholpen, namelijk door zeer korte samenvattingen boven elk nieuw bijbelhoofdstuk, of korte titels bij de psalmen. In alle drukken is het geslachtsregister van Jezus overzichtelijk weergegeven. Tot slot is er een 'Tafel om te vinden de epistelen ende evangelien, alsoomen die binnen den gheheelen jare inden kercken houdt', een kerkelijk leesrooster, toegevoegd.

Leuvense bijbels in de NBG-bibliotheek

Het Nederlands Bijbelgenootschap beschikt over een aantal zestiende-eeuwse Leuvense bijbels. Allereerst twee exemplaren van de Van Winghe-bijbel gedrukt bij Van Grave in 1548 en de concurrerende Keulse uitgave van Alexander Blanckart uit hetzelfde jaar. In Antwerpen verschenen bij drukker Hans de Laet in 1560 en 1565 bijbels die teruggaan op de revisie van 1553, die beide in de bibliotheek zijn te vinden. De druk van 1565 is contemporain ingekleurd en met rood versierd. Al deze uitgaven zijn voorzien van kleine illustraties.

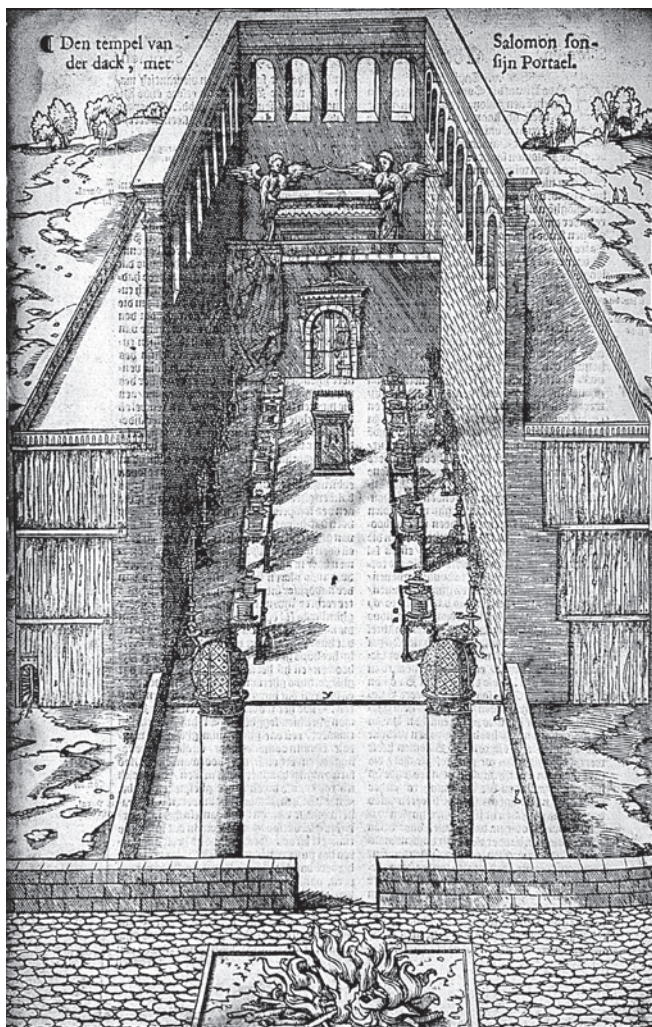
Noten in den kerker. Ende tes ghescriet als alle twolck
 ghedoopt worde/en doen Iesus oock ghedoopt was
 en biddende was / dat den hemel gheopen is en den
 herleghe gheest is nederghedaelt in eē lichamelijcke
 ghedaente als een duyue in hem/en een stemme is vā
 den hemel ghecome. Ghi sijt mijn beminde sone/in u
 heeft my behaghet. Ende hy Iesus was beghinnen-
 de die ouderdom by nae van dertich iaren (als men
 meynde) die sone van Ioseph die gheweest is een so-
 ne Heli / Die gheweest is Matthats
 Die gheweest is Leui
 Die gheweest is Melchi
 Die gheweest is Ianne
 Die gheweest is Iosephs
 Die gheweest is Matthatie
 Die gheweest is Amos
 Die gheweest is Raums
 Die gheweest is Helli
 Die gheweest is Ragge
 Die gheweest is Mahaths

Weergave van het geslachtsregister van Jezus, Lucas 3, uitsnede uit:

Nicholas van Winghe, *Den gheheelen Bybel, Inhoudende het oude
 ende nieuwe Testament*, Leuven 1548

Foto: NBG/Sandra Haverman

De bibliotheek is ook in het bezit van een Van Winghe-bijbel uit 1565 die
 gedrukt is in Keulen en houtsnedes bevat van de bekende Neurenbergse
 kunstenaar Vergil Solis (1514-1562). Tot slot beschikt de bibliotheek over
 een drietal niet-geïllustreerde uitgaven, gedrukt bij Philips Nuyts (1566),
 bij Christoffel Plantijn (1566) en diens schoonzoon Jan Moerentorf
 (1599). Van de edities van na 1599 zijn verschillende exemplaren aanwezig.
 Wij raadpleegden de editie van 1553 die aanwezig is in de bibliotheek van
 de Vrije Universiteit te Amsterdam. Naast het voorwoord van Jan van der
 Haghen dat alleen in deze editie voorkomt, is in deze uitgave ook een
 aantal niet elders aangetroffen prenten opvallend.

De tempel van Salomo, uit: *Den gheheelen Bibel, Inhoudende het oude ende nieuwe Testament, met grooter naersticheyt overgheslegt ende ghecorrigeert nae dat Lovensche Latijnsch exemplaer, Leuven 1553*

Foto: UB VU Amsterdam

Geraadpleegde literatuur

- A.J. van den Berg, *Vertaald verleden. Een beknopte geschiedenis van bijbelvertalen in Nederland*, Heerenveen 2006.
- C.C. de Bruin, *De Statenbijbel en zijn voorgangers. Nederlandse bijbelvertalingen vanaf de Reformatie tot 1637*, bewerkt door F.G.M. Broeyer, Haarlem-Brussel 1993.
- P.Gillaerts, 'Nederlandse bijbelvertalingen in de zestiende eeuw', in: *VBS-informatie* 34/2 (2003), 33-42.
- R.J. Resoort, *Een schoone historie vander borchgravinne van Vergi. Onderzoek naar de intentie en gebruikssfeer van een zestiende-eeuwse prozaroman*, Hilversum 1988.
- P. Pacificus van Herreweghen, 'De Leuvense bijbelvertaler Nicolaus van Winghe. Zijn leven en zijn werk', in: *Ons Geestelijk Erf* 23 (1949), 5-38, 150-167, 268-314.
- M.J. van der Wal, *De moedertaal centraal. Standarisatie-aspecten in de Nederlanden omstreeks 1650*, Den Haag 1995.
- R. Willemyns, *Het verhaal van het Vlaams. De geschiedenis van het Nederlands in de Zuidelijke Nederlanden*, Antwerpen 2003.

Dr. A.J. van den Berg is hoofd bibliotheek van het Nederlands Bijbelgenootschap; dr. B. Thijs is als neerlandicus/uitgeefcoördinator verbonden aan het Nederlands Bijbelgenootschap.

Eindelijk: *Tanach*

Meer dan een tweetalige uitgave

Peter Booij

In oktober 2004 verscheen *De Nieuwe Bijbelvertaling* (NBV) in vele edities. Maar er ontbrak er minstens één. Al jaren leefde de wens met een uitgave te komen die geschikt zou zijn voor joods gebruik, liefst tweetalig. Dat bleek op dat moment niet haalbaar. En ook toen er eenmaal overeenstemming was bereikt tussen het Verbond van Liberaal-Religieuze Joden, het Nederlands Bijbelgenootschap en de uitgeverijen Sja'ar en Jongbloed, viel er nog een lange weg te gaan. Nu verschijnt in april *Tanach*, zoals de uitgave is gaan heten. Het project duurde al met al ruim een half jaar langer dan verwacht. Hoe kwam dat en wat is er in die tijd gebeurd?

Twee perspectieven

Om te beginnen waren er twee partijen bij de zaak betrokken die erg van elkaar verschilden. Aan de ene kant stonden het Verbond van Liberaal-Religieuze Joden (LJG)¹ en het College van Rabbijnen met uitgeverij Sja'ar, aan de andere kant het Nederlands Bijbelgenootschap (NBG) met drukkerij/uitgeverij Jongbloed. Die partijen moesten aan elkaar wennen en elkaars verlangens leren begrijpen. Soms kostte dat veel tijd. Het gesprek ging zowel over de vorm als over de inhoud. Er moesten afspraken worden gemaakt over de weergave van de Hebreeuwse tekst met al zijn typografische bijzonderheden en over de Nederlandse tekst en de aanpassingen die daarin al dan niet nodig waren. Dat was een boeiend, maar niet altijd makkelijk proces. Hieronder kijken we naar een aantal zaken die aan de orde zijn gekomen.

De Hebreeuwse tekst

Het lijkt zo simpel: het 'Oude Testament' in *De Nieuwe Bijbelvertaling* is een vertaling van de Hebreeuwse (voor een klein deel Aramese) tekst van de joodse bijbel. Aan de universiteiten wordt die tekst bestudeerd, in de

joodse gemeenschap wordt eruit geleerd en geleefd. Het is dezelfde tekst, en die kennen we al eeuwen. Toch gaat dat niet helemaal op. Wie een pagina van de wetenschappelijke editie, de *Biblia Hebraica Stuttgartensia* (Stuttgart 1997⁵ (BHS)), en een traditionele joodse tekst, bijvoorbeeld in de uitgave van Koren (Jeruzalem 1963), naast elkaar legt, ziet meteen verschillen. De wetenschappelijke uitgave heeft een kritisch apparaat waarin allerlei tekstuele problemen aan de orde komen en allerlei aantekeningen in de rand. De traditionele tekstuittgaven zijn veel soberder en hebben die extra's niet of nauwelijks. Maar ze vertonen typografische bijzonderheden die in de wetenschappelijke uitgave grotendeels ontbreken, en dat begint al bij de eerste letter van Beresjiet (Genesis) – een uitvergrote *beet*. Ook de opmaak van de tekst van Sjemot (Exodus) 20 is daarvan een voorbeeld (zie de illustratie op p. 36).

Maar het gaat niet alleen om de vorm, er zijn ook kleine inhoudelijke verschillen. Die hebben te maken met variaties in de overgeleverde, 'masoretische' tekst (afgekort MT). De BHS biedt een uitgave van het oudste bewaard gebleven complete handschrift, codex Leningradensis (L), uit het begin van de elfde eeuw. De traditionele tekst gaat terug op de Tweede Rabbijnenbijbel, zoals die in het begin van de zestiende eeuw is gedrukt door Daniel Bomberg. De tekst daarvan was bezorgd door Jakob ben Chajim. Die had meerdere, sterk met codex L verwante handschriften tot zijn beschikking, maar daarbij was geen handschrift van dezelfde kwaliteit als codex L.²

Voor de uitgave van *Tanach* is gebruikgemaakt van zo'n traditionele tekst. Met het oog op het zetproces is de elektronische tekst gekozen die deel uitmaakt van de software van de Amerikaanse *Davka Corporation*. Die tekst is soms anders dan codex L en de uitgave daarvan in BHS, waarop de NBV-tekst gebaseerd is. Maar ook de traditionele tekstuittgaven vertonen onderling verschillen, net als de handschriften waarop ze teruggaan. In zulke gevallen heeft het College van Rabbijnen een keuze moeten maken. Ook zijn er fouten in de Davka-tekst aangetroffen en gecorrigeerd. De verschillen tussen de Hebreeuwse tekst in *Tanach* en de BHS zijn overigens zo klein dat het geen inhoudelijke gevolgen voor de vertaling heeft.

Wel zijn er soms aanpassingen geweest in de voetnoten die betrekking hebben op de tekstoverlevering. Soms volgt de vertaling niet de tekst in de BHS, maar juist de variant die in de traditionele tekst te vinden is en dus ook in *Tanach*. De voetnoot die daarop wijst zou de lezer dan alleen maar in verwarring brengen en is in zulke gevallen geschrapt of aangepast. Een voorbeeld: in de NBV staat bij de naam Jozachar in 2 Melachiem

¹²Toon eerbied voor uw vader en uw moeder. Dan wordt u gezegend met een lang leven in het land dat de EEUWIGE, uw God, u geven zal.

¹³Pleeg geen moord.^o

¹⁴Pleeg geen overspel.

¹⁵Steel niet.

¹⁶Leg over een ander geen vals getuigenis af.

¹⁷Zet uw zinnen niet op het huis van een ander, en evenmin op zijn vrouw, op zijn slaaf, zijn slavin, zijn rund of zijn ezel, of wat hem ook maar toebehoort.^o

¹⁸Heel het volk was getuige van de donderslagen en lichtflitsen, het schallen van de ramshoorn en de rook die uit de berg kwam. Bij die aanblik deinsden ze achteruit, en ze bleven op grote afstand staan.

¹⁹Ze zeiden tegen Mosjee: 'Sprekt u met ons, wij zullen naar u luisteren. Maar laat God niet met ons spreken, want dan sterfen we.' ²⁰Maar Mosjee antwoordde: 'Wees niet bang, God is gekomen om u op de proef te stellen en u met ontzag voor hem te vervullen, zodat u niet meer zondigt.'
²¹En terwijl het volk op een afstand bleef staan, ging Mosjee naar de donkere wolk waarin God aanwezig was.

²²De EEUWIGE droeg Mosjee op het volgende tegen de Israëlieten te zeggen: 'Jullie zijn er getuige van geweest dat ik vanuit de hemel tot jullie heb gesproken.

²³Je mag daarom geen goden van zilver of goud maken om die naast mij te vereren.

²⁴Maak voor mij een altaar van aarde, en slacht daarop je schapen, geiten en runderen voor de brandoffers en vredeoffers. Op elke plaats waar ik mijn naam wil laten noemen, zal ik naar jullie toe komen en je zegenen. ²⁵Als je voor mij een stenen altaar wilt bouwen, gebruik dan geen gehouwen stenen, want door de stenen met een beitel te bewerken ontwijdt je ze. ²⁶En breng geen treden aan, want als je daarlangs omhoog zou gaan, zou men je geslachtsdelen zien.'

20:13-16 – In de Hebreeuwse tekst zijn deze verzen genummerd als 20:13. Zie Inleiding p. xii.
20:17-26 – In de Hebreeuwse tekst zijn deze verzen genummerd als 20:14-23.

20:12-26/23

שמות יתר

¹² כָּבֵד אֶת־אֲבִיד וְאֶת־אִמּוֹ לִמְעַן
יֵאָרְכוּ יְמֵיךָ עַל הָאָדָמָה אֲשֶׁר־יְהוָה
אֱלֹהֶיךָ נָתַן לָךְ: ¹³ לֹא
תִרְצַח ¹⁴ לֹא
תִנְאֹף ¹⁵ לֹא
תִגְנוֹב ¹⁶ לֹא
תַעֲנֶה בִרְעֶךָ עַד שִׁקֵּר: ¹⁷ לֹא
תִחַמֵּד בֵּית רֵעֶךָ ¹⁸ לֹא
תִחַמֵּד אִשְׁתִּי רֵעֶךָ וְעַבְדּוֹ וְאִמָּתוֹ
וְשׁוֹרֹ וְחִמְלֹו וְכָל אֲשֶׁר לְרֵעֶךָ: ¹⁹ פ
[שְׁבִיעִי] ²⁰ וְכָל־הָעָם רֹאִים אֶת־
הַקּוֹלֹת וְאֶת־הַלְפָּדִים וְאֵת קוֹל הַשֹּׁפָר
וְאֶת־הַקֶּהֶר עֲשׂוֹן וַיֵּרָא הָעָם וַיִּנְעֻזוּ
וַיַּעֲמִדוּ מִרְחָק: ²¹ וַיֹּאמְרוּ אֶל־מֹשֶׁה
דַּבֵּר־אַתָּה עִמָּנוּ וְנִשְׁמָעָה וְאֶל־דַּבֵּר
עִמָּנוּ אֱלֹהִים פְּדֵנוּמֹת: ²² וַיֹּאמֶר מֹשֶׁה
אֶל־הָעָם אֶל־תִּירְאוּ כִּי לִבְעֹבוֹר נִסּוֹת
אֶתְכֶם בָּא הָאֱלֹהִים וּבְעֹבוֹר תִּהְיֶה
יְרֵאתוֹ: ²³ עַל־פְּנִיכֶם לְבַלְתִּי תַחֲטְאוּ:
²⁴ וַיַּעֲמֵד הָעָם מִרְחָק וּמֹשֶׁה נָגַשׁ
אֶל־הָעֶרְשֶׁל אֲשֶׁר־שָׁם הָאֱלֹהִים: ²⁵ פ
[מַפְטִיר] ²⁶ וַיֹּאמֶר יְהוָה אֶל־מֹשֶׁה
כֹּה תֹאמַר אֶל־בְּנֵי יִשְׂרָאֵל אַתֶּם
רֹאִימֶם בִּי מִן־הַשָּׁמַיִם דְּבַרְתִּי עִמָּכֶם:
²⁷ לֹא תַעֲשׂוּן אִתִּי אֱלֹהִי כֶסֶף וְזָהָב
וְהָב לֹא תַעֲשׂוּ לָכֶם: ²⁸ מִזְבֵּחַ אֲדָמָה
תַּעֲשֶׂה לִּי וְהִבַּחַת עָלַי אֶת־עֹלֹתֶיךָ
וְאֶת־שְׁלָמֶיךָ אֶת־צֹאנְךָ וְאֶת־בְּקָרְךָ
בְּכָל־הַמָּקוֹם אֲשֶׁר אֶזְכֹּר אֶת־שְׁמִי
אֶבְיֹא אֶלֶּיךָ וּבִרְכָתֶיךָ: ²⁹ וְאִם־מִזְבֵּחַ
אֲבָנִים תַּעֲשֶׂה־לִּי לֹא־תִבְנֶה אֹתָהּ
גִּיֹת כִּי תִרְבֶּךָ הַגִּפְתָּ עָלֶיהָ וְתִחַלְלָהּ:
³⁰ וְלֹא־תִשָּׂא בַמַּעֲלֹת עַל־מִזְבְּחִי אֲשֶׁר
לֹא־תִגְלֶה עֲרוֹתָךְ עָלָיו: ³¹ פ

150

Pagina uit *Tanach* met de tekst van een gedeelte uit Sjmot (Exodus) 20.
In het Hebreeuws beginnen de uitspraken in vers 13 en 14 steeds met het
woord *lo*, 'niet'. De tekst is zo opgemaakt dat dit woord steeds aan de
linkerkant staat.

(Koningen) 12:22 de noot *Jozachar* – Voorgestelde lezing, MT: “Jozabad”. Dat wil zeggen dat in de BHS ‘Jozabad’ staat, terwijl de vertaling ‘Jozachar’ heeft. Maar in de Hebreeuwse tekst van *Tanach* staat juist ‘Jozachar’, de variant waarop de NBV is gebaseerd. Daarom is in *Tanach* de noot aangepast tot: *Jozachar* – Volgens sommige Hebreeuwse handschriften: “Jozavad”. Tot die ‘sommige handschriften’ behoort codex L.

Ook is er hier en daar een nieuwe noot geplaatst. De NBV-vertaling van 1 Divree Hajamim (Kronieken) 24:23 begint met de woorden ‘en Benai’, overeenkomstig de lezing van de BHS (codex L). Maar de Hebreeuwse tekst van *Tanach* bevat een andere variant, *oevenee* in plaats van *oevenai*. Daarom staat daar nu een noot met de tekst ‘en Benai – Volgens sommige Hebreeuwse handschriften. MT: “en de zonen van”.

Soms heeft de Davka-tekst een afwijkende versnummering, een verschijnsel dat we ook kennen uit de NBG-vertaling 1951 en de Statenvertaling. Dat heeft meestal te maken met de nummering in de laatmiddeleeuwse uitgaven van de Latijnse vertaling, de Vulgaat. Ook in zulke gevallen is niet de versnummering van de NBV aangepast, maar een extra voetnoot geplaatst.

Een bijzonder geval is de verzentelling in Sjemot (Exodus) 20:5-26, de tekst van de Tien Uitspraken (*aseret hadibrot*, in de NBV de ‘tien geboden’). Die tekst is overgeleverd met twee sets ‘accenten’ of zangtekens, die bij verschillende gelegenheden gebruikt worden. De versie met ‘lage accenten’ (*taäm tachton*) is gebruikt in de tekst van *Tanach*, de versie met ‘hoge accenten’ (*taäm eljon*) is achter in het boek te vinden. In de eerste versie worden de korte uitspraken samengetrokken in één vers, zodat je een evenwichtig geheel krijgt. Daardoor heeft de Hebreeuwse tekst één vers 13; in de vertaling zijn dat de verzen 13-16. Die informatie is verwerkt in twee toegevoegde voetnoten.

Het zijn verschillen die niet zo snel zullen opvallen. Dat ligt anders voor de liturgische aanwijzingen die in de Hebreeuwse tekst zijn opgenomen en in de wetenschappelijke uitgave ontbreken. Het gaat daarbij vooral om aanwijzingen voor de lezing van de Tora in de synagoge. Met het oog daarop is de tekst ingedeeld in vierenvijftig wekelijkse afdelingen (*sidrot*) die weer zijn onderverdeeld in verschillende, genummerde secties (*parasjiot*). (De term ‘parasjiot’ wordt ook wel in plaats van ‘sidrot’ gebruikt.) De namen van de sidrot keren in de kopregels én in de tekst terug, zowel in het Hebreeuws als in het Nederlands.

De eerste sidra van elk van de vijf boeken van de Tora draagt de naam van het boek: zo heet de eerste sidra van Genesis *Beresjiet*, de eerste sidra van Exodus *Sjemot*, enzovoort. De tweede sidra van Beresjiet (Genesis) begint in 6:9 en heet *Noach*. Zowel de Hebreeuwse als de Nederlandse tekst heeft daar een tussenkopje ‘Noach’. De sidra uit Sjemot (Exodus) die op de illustratie te zien is, heet *Jitro*, naar de schoonvader van Mozes die aan het begin van 18:1 wordt vermeld.

Het sectiebegin is alleen in de Hebreeuwse tekst aangegeven: bij 2:4 vind je in de Hebreeuwse tekst de aanduiding [*sjeni*] voor de tweede parasja, bij 2:20 [*sjelisji*] voor de derde, bij 3:22 [*revi'i*] voor de vierde, enzovoort.

Over al deze zaken vielen duidelijke afspraken te maken. Maar daarmee was de tekst nog niet gezet en drukklaar. Een van de lastigste zaken bij het zetten van het Hebreeuws bleek de combinatie van verschillende soorten tekens: medeklinkers, vocaaltekens en zangtekens (ook wel accenten genoemd). Vooral het plaatsen van de zangtekens en vocaaltekens bleek technisch bijzonder gecompliceerd te zijn. Tot op het laatst moesten nieuwe procedés worden ontwikkeld om ze in de juiste volgorde en op de juiste plek boven en onder de medeklinkers te krijgen.

De Nieuwe Bijbelvertaling, maar hoe?

Naast de Hebreeuwse tekst bevat *Tanach* ook de tekst van het ‘Oude Testament’ van *De Nieuwe Bijbelvertaling*. Maar die ziet er anders uit dan in de vertrouwde standaardeditie. Hij is om te beginnen in één kolom gezet, parallel aan het Hebreeuws. Ook dat was niet altijd eenvoudig. Om het Hebreeuws en het Nederlands zo veel mogelijk gelijk op te laten lopen, is er een lichte variatie in de kolombreedte toegepast. Waar het Nederlands langer was, werd de Hebreeuwse kolom iets smaller, waar het Nederlands korter was, werd de Hebreeuwse kolom iets breder. Hierdoor is er uiteindelijk links en rechts steeds bijna evenveel bijbeltekst te vinden. Net als in de literaire edities zijn de tussenkopjes verdwenen; die hebben immers geen equivalent in het Hebreeuws.

Elk van de bijbelboeken begint met de gebruikelijke Nederlandse titel, maar in de kopregel staat ook de naam die het boek in het Hebreeuws draagt. Zo vind je naast Genesis, Exodus, Leviticus, Numeri en Deuteronomium de titels *Beresjiet*, *Sjemot*, *Wajikra*, *Bemidbar* en *Devariem*. Ook daarover moest soms nagedacht worden, omdat er verschillende vormen bestaan. Zo staan de eerste twee grote profeten niet alleen bekend als *Jesjaja* en *Jirmeja*, maar ook als *Jesjahoe* en *Jirmejahoe*. Voor *Tanach* zijn de korte vormen gekozen.

Dat geldt niet alleen voor de titels van de bijbelboeken. Ook voor de naam van het geheel zijn twee vormen bekend: *Tenach* en *Tanach*. De naam

Tanach is gekozen omdat die dichter aansluit bij het internationale gebruik en bij de nu gangbare uitspraak van het Hebreeuws. De bijbelboeken staan in de volgorde die in joodse uitgaven gebruikelijk is: Tora, Profeten (Vroege en Late) en Geschriften. De Geschriften staan in de iets van BHS afwijkende, traditionele volgorde. Eerst komen de poëtische boeken Tehilim (Psalmen), Misjlee (Spreuken) en Iov (Job). Dan volgen de Feestrollen in volgorde van de feesten waarop ze gelezen worden: Sjier Hasjirjem (Hooglied), Roet (Ruth), Echa (Klaagliederen), Kohelet (Prediker) en Ester, en ten slotte Danieel (Daniël), Ezra, Nechemja (Nehemia) en 1 en 2 Divree Hajamim (Kronieken). Dat is overigens een volgorde die ook al te vinden was in een van de literaire uitgaven van de NBV, namelijk de Gouden Reeks-uitgave van Athenaeum—Polak & Van Gennep (Amsterdam 2004).

Met de namen van personen en plaatsen betreden we een terrein waarop de vertaling een groot aantal wijzigingen heeft ondergaan, en dat zijn wijzigingen van opvallende aard. Het zal vooral christelijke lezers wel even tijd kosten om te wennen aan namen als Chava (Eva), Hevel (Abel) en Chanoch (Henoch).³

Het meest ingrijpend is wel de behandeling van de Godnaam JHWH. Die wordt bij het lezen van de Hebreeuwse tekst meestal uitgesproken als *adonai*, wat ‘heer’ betekent, en is – na lange discussie – in de NBV weergegeven als ‘(de) HEER’.⁴ Dit sluit aan bij een eeuwenlange traditie, maar niet bij de praktijk in joodse kring, waar ‘(de) Eeuwige’ algemeen gangbaar is. Dit gebruik is in deze NBV-editie gevolgd. Overal waar de Nederlandse vertaling HEER had, staat nu EEUWIGE (in kleinkapitalen). Verder zijn de meer dan 2500 gebruikte namen en enkele direct aan het Hebreeuws ontleende termen zo veel mogelijk gespeld zoals ze in het Hebreeuws klinken. Dit is gebeurd met inachtneming van Nederlandse spellingregels en in aansluiting bij het systeem dat gevolgd is in de enkele jaren geleden verschenen uitgave *Hebreeuwse en Jiddisje woorden in het Nederlands*.⁵ Dat betekent dat meer dan 1500 namen nieuwe vormen hebben gekregen en zijn gaan lijken op wat in joodse kring gebruikelijk is, al bestaan ook daar verschillende conventies. Een typerende verandering is die van een *b* in een *v* na een klinker: Abraham heet nu Avraham, Debora Devora. De *u* die als *oe* wordt uitgesproken is nu ook als *oe* weergegeven: daarom is het niet Sam~~u~~el maar Sjmo~~u~~eel. In die naam is bovendien het verschil gehonoreerd dat er in het Hebreeuws bestaat tussen *s* en *sj*. Het is dan ook *s*jabbat geworden in plaats van sabbat. Een opvallend detail is dat er voor enkele namen een uitzondering is gemaakt. Zo wordt in moderne christelijke bijbelvertalingen sinds een jaar of veertig de naam Naomi meestal gespeld als Noömi, in aansluiting bij het

Hebreeuws. Maar volgens een meer gangbare uitspraak heet Noömi in *Tanach* weer Naomi. En waar Mordechai volgens de beste handschriften wellicht Mordochai zou moeten heten, heeft zijn naam toch de traditionele vorm Mordechai gehouden.

Bovendien zijn enkele uit de algemene cultuur bekende namen ongemoeid gelaten. In de vertaling vind je geen Asjoer, Mitsrajim, Perat en Jardeen, maar de vertrouwde vormen Assyrië, Egypte, Eufraat en Jordaan.

De tekst van de vertaling is verder vrijwel ongewijzigd, ook waar hij is gebaseerd op een andere dan de traditionele tekst. Dat soort afwijkingen is in de gebruikelijke voetnoten verantwoord. Op enkele plaatsen zijn correcties aangebracht die ook in toekomstige NBV-uitgaven zullen worden doorgevoerd. Net zoals bij de voorbereiding van de *Jongerenbijbel* kwamen er ook in dit project kleine ongerechtigheden aan het licht die niet eerder warenesignaleerd. Zo stond in er 2 Melachiem (Koningen) 25:21 'ballingsschap' in plaats van 'ballingschap' en in Daniël (Daniël) 8:17 'visoen' in plaats van 'visioen'. In 1 Divree Hajamim (Kronieken) 15:13 stond in de NBV: 'Omdat u er de vorige keer niet bij was, is de HEER tegen ons uitgebarsten.' *Tanach* heeft: 'Omdat u er de vorige keer niet bij was, is de EEUWIGE, onze God, tegen ons uitgebarsten' (cursivering PB). De woorden 'onze God' ontbraken vanaf de allereerste versie van de vertaling, maar dit is nooit door iemand gezien. Dat is te begrijpen, omdat de tekst ook zónder die woorden goed te volgen is; het is iets wat niet gauw zal opvallen. Maar door het direct naast elkaar zetten van de Hebreeuwse en Nederlandse tekst en door de extra aandacht voor de tekstplaatsen waar de Godsnaam JHWH voorkomt, is het nu opgemerkt en verbeterd.

De uitgave

Om de teksten van *Tanach* drukklaar te maken, moesten al deze veranderingen in namen worden ingevoerd. Eerst is een nieuwe elektronische tekst van de NBV vervaardigd. Die moest vervolgens gecombineerd worden met de Davka-tekst. Verder bevat de uitgave enkele extra onderdelen: een uitvoerige inleiding, een leesrooster met daarin de cycli waarin de Tora in de synagoge wordt gelezen samen met de *haftarot* (de bijbehorende lezingen uit de Neviim (Profeten)), een verantwoording bij de vertaling en de schrijfwijze van de namen, en nog enkele kleinere bijlagen.

Het parallel zetten van beide teksten was een arbeidsintensieve en tijdrovende zaak, gecompliceerder dan aanvankelijk werd gedacht. Bijzondere aandacht vroegen poëtisch opgemaakte passages als het lied van Mosjee (Mozes), het lied van Devora (Debora) en de in hun geheel

poëtisch gezette boeken Tehiliem (Psalmen), Misjlee (Spreuken) en Iov (Job). Hierboven zijn de moeilijkheden die het zetten van Hebreeuwse tekst met zich meebrengt, al aangestipt.

Dit alles heeft ertoe geleid dat in oktober 2006 aan de koningin nog geen volledig boek kon worden aangeboden, maar wel een presentatiemodel en een belofte. Het is voor alle betrokkenen een bijzondere vreugde dat het nu ook werkelijk tot een uitgave gaat komen, die, als alles volgens plan verloopt, op 19 april 2007 in het joods Historisch Museum in Amsterdam zal worden gepresenteerd. Vanaf dat moment zal dit bijzondere boek in de boekhandels liggen en, naar wij hopen, de belangstelling krijgen die het verdient.

Noten

- 1 Sinds oktober 2006 draagt dit de nieuwe naam 'Nederlands Verbond voor Progressief Jodendom'.
- 2 Zie hiervoor Jaap van Dorp, 'Welke brontekst gebruiken we? Biblia Hebraica Quinta: de nieuwste uitgave van de Hebreeuwse bijbel', in *Met Andere Woorden* 24 (2005/4), 29-38, in het bijzonder 32-33.
- 3 In een artikel van de hand van Henk Heikens elders in dit nummer wordt de geschiedenis van de traditionele vormen van de bijbelse namen besproken.
- 4 Voor de besluitvorming hierover zie *Weergave van de Godsnaam*, NBV Informatie 13, Haarlem 2001, 2004⁵.
- 5 Henk Heikens, Henk D. Meijering, Hilde Pach, Jaap de Rooij, Abraham Rosenberg & Ariane Zwiers, *Hebreeuwse en Jiddische woorden in het Nederlands*, Den Haag 2002. Deze uitgave zal in verbeterde vorm worden opgenomen in *Sofeer*, een spellingcorrectieprogramma plus woordenboek dat met ingang van september 2007 kosteloos vanaf de website van de Nederlandse Taalunie kan worden gedownload.

Drs. P.J. Booij is als oudtestamenticus verbonden aan het Nederlands Bijbelgenootschap.

Aramees in De Nieuwe Bijbelvertaling

Harry Sysling

In het Nieuwe Testament is een aantal woorden en uitdrukkingen te vinden die niet in het Grieks maar in het Aramees (in transcriptie) weergegeven zijn. Aan die Aramese woorden is in de meeste gevallen een vertaling of uitleg in het Grieks toegevoegd. Vaak betreft het uitspraken van Jezus, zoals het bekende *Talita koem* of het kruiswoord *Eloï, Eloï, lema sabachtani*. Maar Aramees is ook de titel (*rabboeni*) waarmee Jezus door anderen, Maria van Magdala en een blinde man, wordt aangesproken. Verder zijn er liturgische formules die in het Aramees zijn overgeleverd (*maranata*). Opmerkelijk is dat veel van deze Aramese woorden in *De Nieuwe Bijbelvertaling* (NBV) cursief gedrukt zijn, in tegenstelling tot andere Nederlandse vertalingen. In dit artikel willen we een aantal van deze Aramese termen wat nader onder de loep nemen. Maar eerst een paar opmerkingen over (1) de vraag of Jezus Aramees gesproken heeft en (2) de vraag waarom dit Aramees soms Hebreeuws genoemd wordt.

Aramees, Hebreeuws of Grieks?

Welke talen werden er in Palestina gesproken aan het begin van onze jaartelling? Of met andere woorden: welke taal sprak Jezus? Een veelbesproken vraag die niet zo eenvoudig te beantwoorden is. Aan de titels van geleerde artikelen die hierover zijn verschenen kan men al aflezen dat er meerdere antwoorden mogelijk zijn: ‘Did Jesus Speak Hebrew?’ ‘Did Jesus ever teach in Greek?’ ‘Did Jesus Speak Aramaic?’, om er willekeurig een paar te noemen.¹ We kunnen hier niet alle aspecten van dit vraagstuk bespreken, maar geven kort weer wat hierover de meest geaccepteerde opvattingen zijn. De belangrijkste talen die in aanmerking komen zijn: Aramees,

Hebreeuws en Grieks. Teksten in het Aramees zijn al bekend in Palestina vanaf de negende eeuw voor Chr. Wat het Latijn was voor de westerse wereld, was het Aramees voor het Midden-Oosten. Rond het begin van onze jaartelling was Aramees vermoedelijk de belangrijkste gesproken taal, met name ook in Galilea en Samaria, het gebied waar Jezus leefde en werkte. Uit die periode zijn ons vele teksten bekend die in het Aramees geschreven zijn. Het meest gegeven antwoord op de vraag welke taal Jezus sprak is dan ook: Aramees.² Maar ook het Hebreeuws speelde een rol. Hoewel er lange tijd werd aangenomen dat het Hebreeuws in de eeuwen rond het begin van onze jaartelling niet langer een gesproken taal was, zijn er steeds meer bewijzen dat het Hebreeuws een levende en gesproken taal is geweest onder bepaalde lagen van de bevolking, met name in Jeruzalem en Judea. Ook diende het als literaire taal en als taal van synagoge en liturgie. In de rabbijnse tijd wordt het Hebreeuws dan ook *lesjon ha-qodesj*, ‘taal van het heiligdom’, genoemd. Tot de in het Hebreeuws geschreven teksten behoren vele documenten die deel uitmaken van de Dode Zeerollen, waaronder de zogenaamde Koperrol, geschreven in een vorm van Hebreeuws dat een voorstadium is van het latere Rabbijns Hebreeuws. Ook brieven van Bar-Kochba uit de jaren 132-135 na Chr. zijn in het Hebreeuws gesteld. Dan is er ook nog het Grieks als kanshebber. De invloed van het Grieks was met name in de Hellenistische steden sterk en misschien was een deel van de bevolking tweetalig. Dat het Grieks het joodse leven sterk heeft beïnvloed blijkt uit de vele grafinscripties in deze taal. Latijn was vooral de taal van de Romeinse overheersers, taal van het leger, van de Romeinse infrastructuur en van de wetgeving.

Samengevat: we weten weinig over de historische Jezus, maar op grond van het bovenstaande moeten we aannemen dat het Aramees naar alle waarschijnlijkheid de moedertaal van Jezus was. We kunnen vermoeden dat hij daarnaast ook Hebreeuws kende, de taal van de synagoge waarin hij onderricht gaf en de taal van de liturgie. Of hij Grieks gekend heeft, en zo ja in welke mate, valt niet met enige zekerheid te zeggen.

Dat het Aramees een belangrijke taal was, is ook duidelijk uit de vele Aramese namen die we tegenkomen in het Nieuwe Testament. Veel persoonsnamen zijn Aramees: Kefa (=Kefas), Marta, Tabita, en tal van namen die met *bar*, ‘zoon van’, beginnen, zoals Barabbas, Barjesus, Barjona, Barsabbas en Bartimeüs. Twee van Jezus’ leerlingen, Jakobus en Johannes, krijgen in het evangelie van Marcus (3:17) de bijnaam Boanerges. Dit wordt in het Grieks uitgelegd als ‘zonen van de donder’, maar in het Aramees heeft het eerder de betekenis ‘zonen van de woede’.³ Ook veel plaatsnamen zijn Aramees: Akeldama, Betesda, Bezata, Gabbata, Golgota en Opla. Bekend zijn Aramese woorden als Raka,

‘leeghoofd,’ ‘nietsnut’ (Matteüs 5:22) en Mammona (of Mammon, Matteüs 6:24).

‘In de Hebreeuwse taal’ – Hebreeuws of Aramees?

Wanneer er in het Nieuwe Testament Aramese woorden geciteerd worden, gebeurt dat vaak met de toelichting (*ho legetai*) *hebraïsti*, ‘(dat) in het Hebreeuws (heet ...)’ en variaties hierop. Dit is met name het geval in het evangelie van Johannes. Er wordt daar geregeld van bepaalde namen gezegd dat zij ‘in het Hebreeuws’ gesteld zijn, terwijl het toch duidelijk om Aramees gaat. In Johannes 5:2 is sprake van ‘een bad met vijf zuilengangen dat in het Hebreeuws Betzata heet’. In de handschriften bestaan verschillende varianten op deze naam (Betzata, Betsaida, Betesda), maar al deze namen zijn geen Hebreeuwse maar Aramese namen. In het verslag over het proces en de terechtstelling van Jezus vinden we opnieuw de uitdrukking ‘in het Hebreeuws’ bij twee Aramese woorden, namelijk Gabbata (Johannes 19:13, ‘op het zogeheten Mozaïekterras, in het Hebreeuws Gabbata’), en Golgota (Johannes 19:17, ‘naar de zogeheten Schedelplaats, in het Hebreeuws Golgota’). Dit laatste vers maakt duidelijk dat het hier om iets typerends voor Johannes gaat, want de andere evangelisten leiden de Griekse vertaling van het Aramees in met de woorden ‘wat vertaald is’, of vrijer weergegeven ‘wat in onze taal is’ (vgl. Marcus 15:22, ‘Ze brachten hem naar Golgota, wat in onze taal ‘schedelplaats’ betekent’).⁴ Ten slotte vinden we de woorden ‘in de Hebreeuwse taal’ ook in Johannes 20:16, maar in de NBV is dit in de vertaling niet weergegeven (zie verder beneden).⁵

Wat moeten we uit het voorgaande concluderen? Er zijn diverse pogingen geweest om aan te tonen dat het in veel van deze gevallen toch om Hebreeuwse uitdrukkingen ging, maar die pogingen waren, met een enkele uitzondering, niet erg succesvol. We moeten aannemen dat de schrijver voor zijn publiek geen onderscheid wil maken tussen Hebreeuws en Aramees, ook al omdat het om nauw verwante talen gaat.⁶ Ook de joodse historicus Flavius Josephus noemt typische Aramese woorden als ‘Sabbata’ en ‘Asartha’ Hebreeuws (Flavius Josephus, *Antiquitates Judaicae* 1:33 ‘een woord dat in de Hebreeuwse taal “rust” betekent’; *Antiquitates Judaicae* 3:252 ‘dat de Hebreeuws sprekenden Asartha noemen’), al maakt hij elders wel degelijk verschil tussen ‘Syrisch’ (= Aramees) en Hebreeuws.⁷

Woorden en uitspraken van Jezus in het Aramees

Zoals we zagen komen er in de NBV Aramese uitspraken van Jezus voor die in de tekst gecursiveerd zijn. Wanneer we het Marcusevangelie volgen,

is dat allereerst het bekende *Talita koem* (Marcus 5:41). Jezus wekt de dochter van een zekere Jairus, leider van de synagoge, weer tot leven:

Hij pakte de hand van het kind vast en zei tegen haar: '*Talita koem!*' In onze taal betekent dat: 'Meisje, ik zeg je, sta op!'

Uit mijn jeugd herinner ik mij deze woorden als *Talita koemi*, en dat kan ook kloppen want dat is de lezing van een aantal Griekse handschriften, een lezing die we ook in de Statenvertaling vinden. De vorm *koemi* is grammaticaal de meest juiste (3^e pers. vrwl. van de imperatief) maar het is mogelijk dat in de spreektaal de uitgang *-i* was afgesleten, en er geen onderscheid werd gemaakt tussen de gebiedende wijs mannelijk en vrouwelijk.⁸ Wat hier verder opvalt is de vrije weergave in de Griekse vertaling: 'Meisje, *ik* zeg je, sta op'. Door de toevoeging 'ik zeg je' wordt de gebiedende wijs versterkt en wordt benadrukt dat het hier om een gezagvol spreken van Jezus gaat.

Minder bekend is het Aramese woord dat we tegenkomen in Marcus 7:10-12. Jezus verwijt de Farizeeën dat zij een van de regels uit de tien geboden, 'toon eerbied voor uw vader en moeder', willen ontkrachten:

Heeft Mozes niet gezegd: "Toon eerbied voor uw vader en moeder" ... ? Maar u leert dat iemand tegen zijn vader of moeder mag zeggen: "Alles wat van mij is en voor u van nut had kunnen zijn is *korban*" (wat 'offergave' betekent), waarmee u hem niet toestaat nog iets voor zijn vader of moeder te doen ...

In de parallel van deze passage in Matteüs 15:5 ontbreekt het woord *korban* en is het vervangen door het Griekse woord voor 'gave'. Jezus gebruikt hier een term die we ook tegenkomen in Misjna en Talmoed, in passages die handelen over het afleggen van geloftes. Het woord moet waarschijnlijk niet in zijn letterlijke betekenis ('offergave') opgevat worden, maar meer als een aanduiding van datgene wat, net als een offergave, absoluut bindend is. In die betekenis was het ook al aan de joodse historicus Flavius Josephus bekend.⁹ Oude Aramese grafinscripties uit het begin van de jaartelling laten zien dat het ook zoveel als 'taboe' kan betekenen, iets wat men beslist niet aan mag raken. De discussie tussen Jezus en de Farizeeën gaat hier kennelijk om de vraag of iets wat door een eed 'afgezonderd' is, dat wil zeggen aan niemand anders toekomen mag, al of niet ondergeschikt is aan de regel dat een mens voor zijn ouders zorg te dragen heeft.

In hetzelfde hoofdstuk van Marcus wordt verteld hoe Jezus een man geneest die doof is en gebrekkig spreekt (Marcus 7:33-34):

Hij nam de man apart, weg van de menigte, stak zijn vingers in diens oren en raakte met speeksel zijn tong aan. Hij sloeg zijn blik op naar de hemel, zuchtte diep en zei tegen hem: '*Effata!*' wat betekent: 'Ga open!' Meteen gingen zijn oren open, zijn tong kwam los en hij kon normaal spreken.

Hoewel beweerd is dat *Effata* ook een transcriptie van het Hebreeuws kan zijn, is toch de algemene opvatting dat het hier gaat om Aramees. De vorm is een gebiedende wijs enkelvoud, met als betekenis 'word geopend' of 'ga open'.¹⁰

Verschillende Aramese woorden komen voor in het lijdensverhaal. Wanneer Jezus, vlak voor zijn veroordeling en kruisiging, met zijn leerlingen in de hof van Getsemane komt, trekt hij zich terug om te bidden omdat hij onrustig en angstig is. Hij richt zich dan tot zijn hemelse vader met de woorden (Marcus 14:36):

'*Abba*, Vader, voor u is alles mogelijk, neem deze beker van mij weg.'

Het Aramese *abba* wordt hier onmiddellijk gevolgd door de vertaling ervan in het Grieks zonder de toevoeging 'dat betekent', of 'dat is vertaald'. Het komt in deze vorm ook voor in de brieven van Paulus (Romeinen 8:15 en Galaten 4:6), waar het een liturgische formule is geworden. Ook in latere rabbijnse teksten is deze aanspraak van God als 'vader' te vinden.

Bekend zijn de Aramese woorden die Jezus aan het kruis spreekt wanneer hij in doodsnood God aanroept en de omstanders denken dat hij om Elia roept (Marcus 15:34):

Op het middaguur viel er een duisternis over het hele land, die drie uur aanhield. Aan het einde daarvan, in het negende uur, riep Jezus met luide stem: '*Eloï, Eloï, lema sabachtani?*', wat in onze taal betekent: 'Mijn God, mijn God, waarom hebt u mij verlaten?'

Het zal sommigen opvallen dat deze woorden in het evangelie van Matteüs anders overgeleverd zijn, namelijk als '*Eli, Eli, lema sabachtani?*'

Hoewel *Eloi* beter Aramees is, is *Eli* beslist mogelijk. Het komt ook voor, misschien als een hebraïsme, in de Aramese vertalingen van het Oude Testament. Het sluit bovendien beter aan bij de vraag van de omstanders of Jezus hier niet Elia aanroept. Nog weer anders is de formulering die we wellicht kennen uit de Matthäus Passion: *Eli, Eli, lama asabthani?*, naar de weergave van deze woorden in de vertaling van Luther. Dit is zowel in Matteüs als in Marcus de lezing van een belangrijk handschrift (*lama zaftani*). In dat handschrift is kennelijk gepoogd nauwer aan te sluiten bij de Hebreeuwse woorden van Psalm 22:1, het vers dat Jezus hier aanhaalt.

Andere Aramese woorden die gecursiveerd zijn in de NBV

Tweemaal wordt Jezus in het Nieuwe Testament aangesproken met de titel *Rabboeni*. In Marcus 10:51 wordt verhaald hoe een blinde bedelaar, Bartimeüs genaamd, reageert op Jezus' vraag, 'Wat wilt u dat ik voor u doe?':

De blinde antwoordde: '*Rabboeni*, zorg dat ik weer kan zien.'

Deze zelfde aanspraak vinden we bij Johannes (20:16), wanneer Jezus, opgestaan uit het graf, verschijnt aan Maria uit Magdala. Zij veronderstelt eerst dat hij de tuinman is, maar als hij tot haar spreekt, herkent ze hem:

Ze draaide zich om en zei: '*Rabboeni!*' (Dat betekent 'meester').

De Griekse tekst heeft hier als in eerdere voorbeelden de uitdrukking (*legei autoi*) *hebraïsti* en dit ontbreekt naar mijn mening ten onrechte in de NBV-vertaling, die zou moeten luiden: 'Ze draaide zich om en zei in het Hebreeuws ...'. Het Aramese *rabboen*, 'heer', 'meester' (in latere teksten meestal *ribboen*) komt in de rabbijnse literatuur vooral voor als titel voor God ('heer / meester van de wereld').

Tot de Aramese woorden in het Nieuwe Testament behoort verder de liturgische formule *Maranata*. In 1 Korintiërs 16:22 gebruikt Paulus deze uitdrukking in een afscheidsgroet met een bittere toon:

Als iemand de Heer niet liefheeft – hij zij vervloekt! *Maranata!*

Opmerkelijk is dat hier geen uitleg van deze Aramese woorden wordt gegeven in het Grieks. Blijkbaar veronderstelt Paulus dat de Korintiërs met deze woorden bekend zijn. Het Aramese woord kan op twee manieren verklaard worden en wel als *maran ata*, 'onze Heer komt / is

gekomen!’, als een soort belijdenis, of als *marana ta*, ‘onze Heer, kom!’, als een vorm van gebed.¹¹ Uit Aramese teksten die behoren tot de Dode Zeerollen is gebleken dat de lange vorm *marana*, voor ‘onze Heer’ er voorkomt en wellicht heeft het daarom de voorkeur te lezen *marana ta*, ‘onze Heer, kom.’¹²

We hebben in het voorgaande een aantal Aramese woorden en uitdrukkingen in het Nieuwe Testament bekeken die in de NBV gecursiveerd zijn. Daaronder zijn bekende en minder bekende uitspraken van Jezus. Het roept natuurlijk nieuwe vragen op: waarom zijn juist deze woorden weergegeven in het Aramees en andere niet? Zijn deze Aramese woorden authentiekter dan andere woorden van Jezus? Zijn sommige evangeliën oorspronkelijk in het Aramees geschreven? Maar dat alles is weer een verhaal apart.

Noten

- 1 J.A. Emerton, ‘Did Jesus Speak Hebrew?’ *Journal of Theological Studies* 12 (1961), 189-202; S.E. Porter, ‘Did Jesus ever teach in Greek?’ *Tyndale Bulletin* 44 (1993), 199-235; R.O.P. Taylor, ‘Did Jesus Speak Aramaic?’ *Expository Times* 56 (1945), 95-97.
- 2 Waarschijnlijk was dit het specifieke dialect van Galilea, het Galilees-Aramees. Door dit dialect komt aan het licht dat Petrus ook hoort ‘bij die Jezus uit Galilea’ (vgl. Matteüs 26:73 ‘trouwens, je accent verradt je’; zie ook Marcus 14:70, Lucas 22:59).
- 3 Wanneer Boanerges tenminste teruggaat op het Aramese *bene rogza*. Het is ook geïnterpreteerd als *bene rigsja*, ‘zonen van het tumult’. Waarom zij zo genoemd worden is niet geheel duidelijk. Volgens sommigen vanwege hun opvliegende karakter (vgl. Lucas 9:54).
- 4 Zie ook Matt. 27:33 (‘Zo kwamen ze bij de plek die Golgota genoemd wordt, wat ‘schedelplaats’ betekent’); vgl. Lucas 23:33 (‘Aangekomen bij de plek die de Schedelplaats heet’).
- 5 Buiten het Johannesevangelie komt de uitdrukking nog voor in de Openbaring van Johannes (16:16, ‘Ze brachten hen bijeen op de plaats die in het Hebreeuws Harmagedon heet’). Maar hier gaat het ook werkelijk om Hebreeuws, want Harmagedon kan afgeleid worden van het Hebreeuwse *har Megiddon*, ‘het gebergte van Megiddo’.
- 6 In de vroeg-christelijke kerk is er sprake van botsingen tussen Joden die Grieks spreken en zij die Hebreeuws gebruiken (Hand. 6:1, NBG-vertaling 1951 ‘ontstond er gemor bij de Grieks sprekenden tegen de Hebreeën’). Om duidelijk te maken dat ook de Griekstaligen Joden zijn spreekt de NBV echter over Aramees sprekenden.
- 7 Vgl. Flavius Josephus, *Antiquitates Judaicae* 10.1.2; 12.2.1.

-
- 8 De lezing *rabbi tabita* (*koumi*) in een enkel handschrift is vermoedelijk een verschrijving uit *rabita*, een meer algemeen Aramees woord voor 'jong meisje'.
 - 9 Flavius Josephus, *Contra Apionem* 1:167; *Antiquitates Judaicae* 4:73.
 - 10 In het Hebreeuws zou het gaan om de pass. vorm van het verbum *patach*. De voorkeur verdient het te zien als een Aramese imperativus van de *'itpa'el* van het verbum *petach*, met assimilatie van de *taw*.
 - 11 Vgl. Openbaring 22:20 'Kom, heer Jezus!'
 - 12 Zie ook Didache 10:6 ('Is iemand heilig, laat hij komen, is hij het niet, laat hij berouw tonen. Maranata. Amen').

Geraadpleegde literatuur

- G. Dalman, *Die Worte Jesu*, Leipzig 1898.
- J.A. Fitzmyer, *A Wandering Aramean. Collected Aramaic Essays*. Missoula, Montana 1979.
- L.I. Levine (ed.), *The Galilee in Late Antiquity*. New York and Jerusalem 1992.
- J.P. Meier, *A Marginal Jew. Rethinking the Historical Jesus*. Volume One, New York etc. 1991, 253-68.
- A. Meyer, *Jesu Muttersprache*. Freiburg i. B. und Leipzig 1896.
- Ch. Rabin, 'Hebrew and Aramaic in the First Century' in S. Safrai and M. Stern (eds.) *The Jewish People in the First Century*. Vol. 2, Amsterdam 1976, 1007-1039.
- A. Sáenz-Badillos, *A History of the Hebrew Language*. Cambridge 1993.

Dr. H. Sysling is als oudtestamenticus verbonden aan het Nederlands Bijbelgenootschap.

Wat stond er eigenlijk?

Jaap van Dorp

De Bijbel wordt steeds opnieuw vertaald, en daar zijn verschillende redenen voor te geven: nieuwe ontwikkelingen in de Nederlandse taal, in de bijbelwetenschap, in de taal- en vertaalwetenschap en in de archeologie. In de rubriek *Wat stond er eigenlijk?* worden voorbeelden gegeven van eerder gemaakte bijbelvertalingen en de invloed van nieuwe ontwikkelingen op meer recente vertalingen zoals *De Nieuwe Bijbelvertaling (NBV)*. Deze keer wordt aandacht gevraagd voor de flora in de Bijbel: welke namen krijgen de 'eets sjèmèn en de tidhar in Jesaja 41:19 in de NBV?

Zeven bomen op een rij

Tegenover de klacht van het volk in de woestijn staat in Jesaja 41:17-20 een heilsorakel waarin God toezegt de armen en behoeftigen te hulp te komen. Hij belooft ten gunste van hen te zorgen voor een radicale verandering van de natuur. In een land waar droogte heerst en niets wil groeien, zullen meren ontstaan en zal allerlei geboomte uit de grond opschieten. De zeven boomsoorten die de profeet noemt, zijn geen vruchtbomen; ze staan bekend om de schaduw die ze geven. Jesaja 41:18-19 luidt in de NBV:

Ik laat op kale heuvels rivieren ontspringen
en bronnen in de valleien.
In de woestijn laat ik meren ontstaan,
uit dorre grond borrelt water op.
Ik plant in de woestijn
ceder en acacia, mirte en olijf,
en ik laat in de wildernis
den, kamperfoelie en cipres opschieten.

In vers 19 komen in het Hebreeuws de woorden ‘*eets sjèmèn* en de *tidhar* voor. Ze zijn in de NBV vertaald met ‘olijf’ en ‘kamperfoelie’.

Olijf, olijfwilg of oleaster?

Het is lang niet altijd eenvoudig om de Hebreeuwse plantennamen in de Bijbel goed thuis te brengen. In de geschiedenis van de bijbelvertaling hebben diverse bomen die in het oude Israël voorkwamen, verschillende namen gekregen. Volgens de Statenvertalers wordt de woestijn in Jesaja 41:19a beplant met de cederboom, de sittimboom, de mirteboom en de olieachtige boom. In de Leidse vertaling komen van dezelfde bomen de meer gangbare aanduidingen voor: de ceder, de acacia, de mirte en de oleaster. Van deze vier kent de laatste, de ‘*eets sjèmèn*, in de loop der tijd een grote variëteit in Nederlandse benamingen: olieachtige boom, olijfbom, oleaster, wilde olijfbom, olijf, olijfwilg en zelfs olieboom. Daarvan zijn de oleaster en de olijfwilg te beschouwen als verschillende namen voor dezelfde boom. Deze is duidelijk te onderscheiden van de olijfbom die om zijn vruchten wordt gekweekt. In Nehemia 8:15 komen beide bomen naast elkaar voor: ‘Ga de bergen in en haal takken van de olijfbom (*zajit*), de oleaster (*eets sjèmèn*), de mirte, de palm en andere loofbomen om er loofhutten mee te maken’. Als men voor ‘olijfbom’ of ‘olijf’ kiest, dan ontstaat al gauw de suggestie dat de lezer te maken heeft met een boom die smakelijke olijen levert.

Kamperfoelie of plataan?

Ook met de bomen aan het slot van Jesaja 41:19b hebben veel Bijbelvertalers in de loop der tijd moeite gehad. Volgens de Statenvertaling en de Lutherse vertaling gaat het daar om een dennenboom, een beuk en een busboom. Sinds de Leidse vertaling gebruikt men als aanduiding van dezelfde bomen ook wel de namen cipres, plataan en dennenboom. ‘Plataan’ is in de Leidse vertaling en in de NBG-vertaling 1951 de weergave van het Hebreeuwse woord *tidhar*. In de Willibrordvertaling en de Groot Nieuws Bijbel is er voor ‘olm’ en ‘iep’ gekozen. De NBV biedt een opvallend alternatief. Naast de cipres en de den staat niet de plataan, maar de kamperfoelie. De *tidhar* lijkt van een statige bladerrijke boom of een altijd groene naaldbom veranderd in een eenvoudige klimplant. De vraag is of de kamperfoelie past in het beeld dat Jesaja 41:19 van schaduwrijk geboomte wil oproepen.

Het probleem met de keuze voor kamperfoelie als weergave van *tidhar* is, dat deze vertaling makkelijk tot misverstand aanleiding geeft. Dat is dan ook niet lang na het verschijnen van de NBV in 2004 gebeurd. Vorig jaar trof men bij het Openlucht Museum in Arnhem voorbereidingen op het inrichten van een hortus met planten die onder andere in de Bijbel en de

Bloem- en vruchtdragende amandel, uit:

W. Goeree, *Mosaïze Historie der Hebreeuwse Kerke*, 4^e dl, Amsterdam 1700

Foto: NBG/Sandra Haverman

Koran te vinden zijn.* Men had gemeend op grond van Jesaja 41:19 in de NBG-vertaling 1951 een plataan te moeten planten. Maar na raadpleging van de NBV vroeg men zich af of in plaats van de plataan eigenlijk niet de ons bekende klimplant *lonicera*, de kamperfoelie die op warme zomeravonden zo'n typische geur verspreidt, als bijbelse plant gekweekt zou moeten worden.

Viburnum tinus

Volgens de moderne handboeken over de bijbelse flora is met het Hebreeuwse woord *tidhar* in Jesaja 41:19 echter niet de *lonicera* bedoeld. De plant in kwestie wordt daarin als de *viburnum tinus* geïdentificeerd. De Nederlandse aanduiding van deze struik is de altijdgroene (laurier)sneeuwbal. Het is een tamelijk hoge struik met lederachtige, glanzende, gaafrandige bladeren.

Het misverstand over de plantensoort in Jesaja 41:19 kon ontstaan doordat het geslacht *viburnum* gerekend wordt tot de kamperfoelifamilie. Maar de familienaam dient te worden onderscheiden van de plantennaam. De vertaler van Jesaja 41:19 in de NBV heeft de familienaam gebruikt als weergave van *tidhar*, en de gemiddelde bijbellezer denkt bij kamperfoelie meestal aan de klimplant *lonicera*.

Wijzigingsvoorstel

Het verdient aanbeveling om de vertaling van 'eets *sjèmèn* en *tidhar* in Jesaja 41:19 in de NBV te heroverwegen. Met de weergave 'olijf' en 'kamperfoelie' wordt makkelijk een verkeerd beeld opgeroepen van wat in de brontekst is bedoeld. In plaats van de olijf zou de oleaster of de olijfwilg meer *to the point* zijn. Voor de *tidhar* valt de vroegere weergave 'plataan' af. De plataan heeft in het Hebreeuws een andere naam ('*èrmoon*) die voorkomt in Genesis 30:37 en Ezechiël 31:8. Het ligt voor de hand om als weergave van *tidhar* 'sneeuwbal' te kiezen. Het woord 'sneeuwbal' kan natuurlijk aanleiding geven tot onbedoelde associaties, maar gebruikt in de gegeven context van Jesaja 41:19 zal de lezer toch aan een struik of een boomsoort denken.

* Ik dank dr. J.S. Meulenhoff uit Oosterbeek voor de verstrekte informatie over de tuin in het Openlucht Museum in Arnhem.

Geraadpleegde literatuur

De toelichting op de vertaling van Jesaja in het project De Nieuwe Bijbelvertaling in het NBG-archief in Haarlem.

W.A.M. Beuken, *Jesaja IIa* (De prediking van het Oude Testament), Nijkerk 1979.

Fauna and Flora in the Bible (Helps for Translators), London/New York/Stuttgart 1980.

F.N. Hepper, *Pflanzenwelt der Bibel*, Stuttgart 1992.

J.L. Koole, *Jesaja II, I* (Commentaar op het Oude Testament), Kampen 1985.

De Naardense Bijbel, Vught 2004.

Het Oude Testament in zes Nederlandse vertalingen, 's Gravenhage 1980.

D. Smit, *Planten uit de Bijbel: hun herkomst en hun gebruik door de eeuwen heen*, Helmond 1990.

M. Zohary, *Pflanzen der Bibel*, Stuttgart 1983.

Dr. J. van Dorp is werkzaam als oudtestamenticus bij de afdeling Vertalen en Uitgeven van het Nederlands Bijbelgenootschap.

Kort Nieuws

Thema Bijbel10daagse 2007 vastgesteld: *De vreemdeling en de Bijbel*

Het thema van de Bijbel10daagse in 2007 wordt 'De vreemdeling en de Bijbel'. Dat hebben de initiatiefnemers, het Nederlands Bijbelgenootschap (NBG) en de Katholieke Bijbelstichting (KBS), vastgesteld. De Bijbel10daagse 2007 start op 26 oktober en duurt tot en met 5 november. Er is gekozen voor dit thema vanwege de uiteenlopende reacties op 'de vreemdeling'. Omgaan met vreemdelingen is iets van alle eeuwen. Er zijn verschillende categorieën vreemdelingen te bedenken: toeristen, zakenlieden, sporters bij Nederlandse clubs, hoogleraren van topuniversiteiten, vluchtelingen, asielzoekers, illegalen. De ene categorie wordt omarmd, de andere is op een minder positieve manier onderwerp van maatschappelijk debat.

'De vreemdeling en de Bijbel' biedt aanknopingspunten vanuit kerkelijk, sociaal-maatschappelijk, politiek, literair en cultureel perspectief. Daarmee kan de platformfunctie van de Bijbel10daagse – zorgen dat de Bijbel zo breed mogelijk in de belangstelling staat – nog meer gestalte krijgen.

De reflecties over 'vreemdelingen' die in bijbelboeken te vinden zijn, bieden een spiegel voor de discussies van vandaag de dag. De problemen zijn niet nieuw, de kansen zijn niet nieuw, maar elke tijd vraagt om een eigen invulling. Het thema biedt dus mogelijkheden om de Bijbel in verband te brengen met allerlei maatschappelijke en kerkelijke vragen. De Nationale Bijbelzondag op 28 oktober geeft aan het thema een bijzonder accent; dit jaar onder het motto *Thuiskomen*. Net als andere jaren zal aan kerken en gemeenten en hun voorgangers gevraagd worden extra aandacht te besteden aan het bijbelwerk. Financiële steun wordt gevraagd voor het bijbelwerk in Oost-Europa.

Meer informatie is te vinden op www.bijbel10daagse.nl

